

שרשי מנהג אשכנז

כרך רביעי

מכון מורשת אשכנז

שרשי מנהג אשכנז

כרך רביעי

מאת
בנימין שלמה המבורגר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשס"ד

כל הזכויות שמורות © 2004

אין להעתיק או להפיץ חיבור זה, או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

Printed in Israel

תוכן הענינים

- 23 פתח דבר**
- 53 תפילה בנחת ומתינות**
תפילות משה רבינו – קצרות וארוכות 53; רבי שמעון בן יוחאי וחבריו – ללא תפילה 55; חסידים הראשונים – ריבוי תפילה 58; ויכוח בין שתי הגישות 61; דרך בניינים: צמצום התפילה ואמירתה בנחת 63; עיון תפילה מתוך אריכות תפילה 66; תפילה בנשימה אחת 69; ארץ ישראל 76; ספרד 79; תורכייה 82; בבל 83; תימן 85; צרפת ופרובינצא 86; איטליה 87; אוסטריה בוהמיה והונגריה 88; פולין 90; תנועת החסידות בפולין ובנותיה 92; ליטא ורוסיה 100; אשכנז 106; סיכום 115
- 117 המתנה לגמר תפילת גדול הציבור**
טורח הציבור ביחיד המאריך יותר מהציבור 117; טורח הציבור בש"ץ המאריך בתפילתו 121; טורח הציבור מצד זלזול בכבוד הציבור 123; טורח הציבור בהמתנה לגדול 128; האטת תפילת הציבור 129; המתנה על חשבי הקהל 135; עקירת רגלים שתיראה כסיום תפילה 140; רמז לחזן שלא ימתין 147; הוראת הרב שלא להמתין לו 150; מנין פרטי 152; אי המתנה כאשר הרב מאריך יותר מדי 154; המתנה אחר קריאת שמע 158; המתנה על בואו של הרב לבית הכנסת 162; סיכום 165
- 168 קריאת הרב מ'למען ירבו'**
שכחת טעמי המקרא מקרב החזנים 168; פרשת ציצית – שגורה או אינה שגורה? 170; זכירת יציאת מצרים דאורייתא 174; ברכת הרב לציבור 179; פסוקי תוכחה בלחש 182; פרשת ציצית בלחש 187; המנהג בקהילות אירופה 189; סיכום 194
- 196 הקורא בתורה**
העולה לתורה קורא בעצמו 196; חזן הכנסת מעלה את הקוראים לתורה 205; החזן מסייע בלחש לקריאה בקול של עולי התורה 213; החזן והעולה לתורה קוראים יחד בקול רם 218; החזן בלבד משמיע קולו בקריאת התורה 222; העולה לתורה קורא בלחש בעת קריאת החזן 228; העולה לתורה שותק בעת קריאת החזן 231; התנגדות לשתיקת העולה לתורה 238; החזן מקריא לעולה מחומש מנוקד 244; 'מקריא' לחזן מתוך חומש מנוקד – 'דר זר

לייאר' 246; הקורא מסתייע בחומש בעת קריאתו 251; שליח הציבור הקבוע
– הקורא בתורה 253; 'בעל קורא' – תפקיד בפני עצמו 259; סיכום 267

270 הכנסת ספר תורה חדש בשבת

הכנסת ספר תורה בידי משה רבינו 270; פטירת משה רבינו בשבת 272;
פטירת משה בערב שבת 276; כתב לפני שבת ונפטר בשבת 281; מתן
תורה בשבת 284; תפילת 'ישמח משה' לזכר מתן תורה 286; פסוקי תפילה
בשבת לזכר מתן תורה 289; לימוד תורה בשבת 294; הכנסת ספר תורה
בשבת 301; אשכנז 305; אוסטריה, מוראביה ובוהמיה 310; הונגריה 311;
פולין 312; בני ספרד ותימן 313; ארץ ישראל 314; שבועות 316; שמחת
תורה 320; הושענא רבה 321; חנוכה 325; פורים 326; פסח 327; ראש
חודש 328; העמדת חופה בשבת לכבוד התורה 328; הולכת ספר תורה
בשבת בלא עירוב 331; הולכת ספר תורה בחג בלא עירוב 336; ימי חול
337; סיכום 340

345 זמן תפילת ערבית וקידוש בליל שבועות

חידושו של ר"י פולק; קידוש בצאת הכוכבים 345; המשך המנהג הישן לקדש
מבעוד יום 347; האפשר לקיים 'תמימות' בתחילת הספירה? 348; האפשר
לקיים 'תמימות' בסוף הספירה? 353; התפשטות מנהג הקידוש בלילה 356;
חידושו הנוסף של הט"ז: ערבית בצאת הכוכבים 358; עירעור על המתנה
לערבית עד צאת הכוכבים 361; התפשטות ההמתנה על ערבית עד לילה
364; ערבית מבעוד יום בדורות האחרונים 366; סיכום 368

371 קול התקיעה

תקיעה בראש השנה מנין? 371; 'פשוטה' – קול ישר 372; 'פשוטה' – קול
ארוך 376; התקיעה מביעה שמחה 377; השמחה בתקיעה של ראש השנה
379; הגבהת קול התקיעה והנמכתו 382; סיכום 391

393 טים על חתן וכלה

קליות ואגוזים – מנהג חז"ל 393; חטים ושעורים – מנהג ראשונים 396;
תוספות חטה 405; מלח 405; מעות 406; שיפון 408; תחליפי חטה 409;
תפוחים 409; אורז 409; כשות (האפפען) 410; אגוזים, שקדים, סוכר, פרג
וצימוקים 412; קונפטי 413; מניעת ביזוי אוכלין 415; הקריאה: 'פרו ורבו!'
418; מועד זריקת החטים 423; זורקי החטים 427; סיכום 429

431 זריקת ממתקים בבית הכנסת

פירות בשבועות 431; פירות בשמחת תורה בתוך בית הכנסת 432; פירות
בשמחת תורה מחוץ לבית הכנסת 435; ממתקים בשמחות הספרדים 440;
ממתקים בבתי כנסת מזרח-אירופאיים 442; זריקה על ידי נשים 447; זריקה

בעליית נער בר-מצווה ובעיותיה 450; ביזוי אוכלים, אכילה לפני קידוש
וטלטול ברשות הרבים 453; המנעות כללית מזריקת ממתקים 457; סיכום
460

463 שתי חופות ביום הנישואין

ברכת חתנים בבוקר ובערב 463; מי הם 'רבתינו' שב'מסכת סופרים'? 468;
חופת שחרית וחופת ערבית – בימי הגאונים 473; חופת שחרית וחופת
ערבית – בימי הראשונים 475; חופת שחרית וחופת ערבית – בימי
האחרונים 481; חופת הבוקר – התחלת כניסה לחופה 483; מועד חופת
'מיין': בהשכמה 487; סיכום 496

498 חופת 'מיין'

סדר חופת 'מיין' 498; מסירת הכלה לידי החתן 503; נתינת יד ושילוב זרועות
בעדות מזרח אירופה 511; ישיבה בחצר בית כנסת – מנהג מגנצא ובנותיה
518; ישיבה בבית חתונות – מנהג וורמיישא ובנותיה 523; ישיבה על כסא או
ספסל 529; ישיבה בתוך כילה או על בימה 537; נרות ואבוקות 541; כלי
זמר 547; הניגון המקובל בחופת 'מיין' 552; תקנות נגד אכילה ושתייה 555;
משמעות המונח: 'מאן' – 'מיין' 560; השתנות מנהגי ה'מיין' בקהילות קטנות
566; נסיגת ה'מיין' בערים גדולות 571; חופת 'מיין' בדורות האחרונים 575;
סיכום 583

RABBI SIMON SCHWAB
736 WEST 186TH STREET
NEW YORK, N. Y. 10033
STUDY: 923.5936
RES: 927.0498

ב"ה
י

שמעון שוואב
רב דק"ק
קהל עדת ישורון
נואיארק, נ.י.

לשבת שלום ב"ה אלוהינו
אברהם קמח התקומה. זמני לזמני
על המושל תפוסה המהר צומח אילני אמר לא אבא
או גורל המצוי אן האבא, אלהי.

מאז ואז אהרן. הנה לפני פתח המצא לך אברהם
תאמרו המעשים אינתיים המהר אהרן זכור לך
ואז קמו ג' קוסי-האג הלהבים אהרן זכור לך
אהרן אהרן-הצורה, זכור לך הנהר הנהר אהרן
ואהרן, ובהמה אהרן תהיה אהרן אהרן
מה קושי הוא אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
קראתם אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
מה של שנים אהרן.

מאז ב"ה אהרן! הנה אהרן אהרן אהרן אהרן
זמן יוצא אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן

אז אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן
אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן אהרן

ב"ה

RABBI SIMON SCHWAB
736 WEST 186TH STREET
NEW YORK, N. Y. 10033
STUDY: 923-5936
RES: 927-0498

111

שמעון שוואב
רב דק"ק
קהל עדת ישרון
נואיארק, נ.י.

ואזיק אולם לפני ג'י"ח פזבקים קקתה וזשוא'ים
קטחוטא אגמלא קין אפס. אפרט לאמין ככ אום
כה זמן דזע'ים אלא קקווא כמתי גמל אצוצ אגמלא
אצוה מנה' אבאגממ בן אפצב צד היום אפלט
שפ' ולמא אמתה-אבות צד צד "יהי דיטורין
אלך יוד שטי. שפא" קקיק סימין.
כ"י יבד נאמן מאיק אג' האמין וצפ'ים
אג המין יצ'ל, כמתי ק'י יב'ים אב' חלק יהיבאפ'ים
שמאון בא יגד' כ' יהיב' שוואב

ב"ה

שמעון שוואב

רב דק"ק קהל עדת ישראל

נוא-יארק, נ.י.

א' דר"ח תמוז תשמ"ט

הנה מזמן היות אבותינו במדבר נתחלקנו ליי"ב שבטים לדגליהם וניתן לכל שבט ושבט אופי מיוחד, לא ראי זה כראי זה והצד-השוה שביניהם שכולם סביב למשכן חנו לעשות רצון קונם וחפץ צורם. דוגמא לזה בהילוכנו זה אלפי שנה בתוך מדבר-העמים שוב נתחלקנו לשבטים שונים ומשונים זה מזה ולכל שבט מנהגים ומסורות מיוחדות מדינה ומדינה כלשונה וכנימוסיה ונהרא נהרא ופשטיה (חולין י"ח), אך הבריח-התיכון הוא האמונה הטהורה בתוה"ק המאחדת את כל תפוצות ישראל בכל ארצות פיזוריהם.

אחד משבטי-ישראל בגלות החיל הזה הוא יהדות ארץ גרמניה עם מסורה עתיקה מדור דור יותר הרבה מאלף שנה מנהגם מזמן רש"י ובעלי-התוספות ומשנות "חסידי-אשכנז" החל מבעל מדרש הילקוט-שמעוני והרוקח וספר חסידים ומגדולי הפוסקים הראשונים כרבנו גרשון מאור הגולה מהר"ם רוטנבורג ומהרי"ל ומהרי"ו עד גדולי האחרונים המהר"ם שיף ותוס' יו"ט ועד אחרוני אחרונים הח"ס והערוך לנר ואלפי חבריהם ותלמידיהם ותלמידיהם עם כל קהלות הקודש מימי הבינים עד החורבן האחרון שמסרו נפשם על קידוש השם. וידוע שרוב הפיוטים הסליחות והקינות אשר התפשטו בכל ארצות המערב [חוץ מפייטני הקלירים והספרדים] יסודתם בארץ אשכנז.

נוסף לזה הלשון המדוברת הנקראת "יהודית-גרמנית" נהיתה ברבוי-הזמנים לשון עם-התורה עד היום וזהו "לשון אשכנז" או "מאמע-לשון" שהשתמשו בה ללמוד וללמד תורה ברוב המקומות. וחבל שלדאבון נפשנו כל המורשת הקדושה הזאת עומדת להשכח אם לא תמצא לה גואל המצילה מן האבדון, חלילה.¹

זאת ועוד אחרת. הנה לפני כערך מאתים שנה גברה יד המשכילים החפשיים למיניהם בארץ אשכנז, וכמעט שלא הצליחו, ואז קמו גבורי-רוח השרידים אשר ד' קרא לעמוד מנגד להלחם מלחמת-מצוה, ובראשם הגה"צ רשבר"ר הירש זלה"ה וחביריו, ובהרבה מקומות החזירו העטרה ליושנה ולפי

¹ הגר"ש שוואב עודדני להדפיס את ספר המנהגים ביידיש-דייטש מאת רבי שמעון גינצבורג, שנדפס לראשונה בויניציאה ש"ן, עם תרגום מקביל ללשונו, והביע תקוותו שיידש מערבית ארכאית זו, היינו היידיש המקורית שהיתה מדוברת בעבר בקהילות גרמניה, לא תלך לאיבוד.

זה בודאי חוב קדוש הוא לספר לדור אחרון מן המלחמות והנצחונות של היהדות הנאמנה שלא ישכח זכרונם מפינו ומפי זרענו ויתקדש בזה שם שמים בעולם.

ועוד בה שלישיה, הנה מן הטבע שהמיעוט מתבושש מן הרוב ולכן יוצאי אשכנז הנשארים במתי-מספר מתביישים מן המלעיגים, וכבר הרבה שינו מנהג אבותיהם והברת המילים בלה"ק המסורה מדור דור וכבר הזניחו "הפכים קטנים" הנגינות וההנהגות המסורות להם מאבותיהם תמימי-דרך ושומרי משמרת הקודש במשך תקופה יותר מאלף שנה.

אי לזאת אפריון נמטי להאברך הדגול ספרא רבה וחובר חברים מחוכם מהור"ר בנימין שלמה המבורגר שליט"א, מפליטת סופריהם של ת"ח ילידי-אשכנז, שנתן נפשו ליסד מכון "מורשת אשכנז" להנציח זכרון התורות והמנהגים של גדולי אשכנז, קהלותיהם וישיבותיהם, וזהו גמילת חסדים לחיים ולמתים אשר שפתותיהם דובבות בקבר ונשמותיהם הטהורות מתענגות בגן עדן, ובפרט שמכון כזה מוסיף כח ותקוה ועידוד לכל הקהילות ברחבי תבל שעוד מתחזקות לנהוג מנהגי אבותיהם בני אשכנז עד היום להשאיר שם ושארית למטה-אבותם עד עת "ויהי בשורון מלך יחד שבטי ישראל" בקרוב בימינו.

כ"ד ידיד נאמן המברך את כל התומכין ועוזרים את המכון הנ"ל, תחזקנה ידיכם וד' הטוב יהיה בעזרכם,

שמעון בן החבר ר' יהודה שוואב

פתח דבר

"אמרו חכמי המוסר: האמת כבד, על כן נושאו מועטים"
(המאירי, אבות פ"ד מי"ב)

מעטים הם בני אשכנז ויוצאי חלציהם שעדיין נאמנים למסורת אבותיהם בשלמות. החורבן של השואה, הפיזור בארצות השונות, ההתערות בקרב חוגים אחרים, הפכו את הנאמנות הזו למשימה לא קלה. אם יש בדורנו שריד לדרכה הרוחנית של יהדות אשכנז האותנטית, הרי זה בזכות מאמצים יוצאים מגדר הרגיל שנעשו מאז החורבן ועד היום.

הקהילה הבולטת של יוצאי אשכנז, מאלה שקמו בעקבות חורבן יהדות אירופה, היא זו שבניו יורק, אותה טיפח וגידל רבי לוי יוסף ברויאר בעל 'דברי יוסף' (תרמ"ב-תש"ם), ממשיך דרכם של גדולי אשכנז, חסידיה ומנהיגיה. על יסודה אנו קוראים בתולדות חייו: "קבוצה קטנה של יהודי גרמניה יסדה מנין באזור וואשינגטון הייטס שבנוא יארק בשנת תרח"צ, וזמן קצר אחר בואו של הרב בתרצ"ט לנוא יארק הוזמן לשמש כמנהיג הרוחני של הקבוצה הזאת. הרב לא קיבל את ההזמנה סתם לשמש כרב כדי שיהיה לו מקום להתפלל, הוא ראה במנין זה הזדמנות לבנות מחדש קהילה על פי שיטת זקנו [רש"ר הירש], יצירה של קהילה בלתי תלויה שתתן לכל השייכים אליה את המסגרת לחיי תורה... כך התפתח מהמנין הקטן מוסד ענקי, הקהילה וכל מוסדותיה. קהילה זו מוכרת בכל רחבי העולם היהודי בשם 'קהל עדת ישורון', שם הקהילה הפראנקפורטאית. כאן המשיכו את מסורת אשכנז הקדושה עם כל מנהגיה, וכך אפשר לומר על הרב יוסף ברייער, שהחזיר את עטרת קהילות אשכנז ליושנה".¹

על אופייה של הקהילה שיסד הרב ברויאר בוואשינגטון-הייטס כתב אחד מבוגרי ישיבת קאמניץ בליטא: "מורשתו [של רש"ר הירש] גם לא נכחדה

¹ רל"י ברייער, דברי יוסף, על סוגיות השי"ס, ירושלים תש"ן, תולדות המחבר, עמ' 9.

בשנות השואה של היטלר. הרב יוסף ברויאר נשא אותה עמו לניו-יורק, שם היה עליו להתחיל שוב מאפס, ועלה בידו ליצור העתק מדויק של פרנקפורט בימי זוהרה. הוזמנתי פעם לקהילתו של הרב ברויאר, 'קהל עדת ישורון', כדי לשאת נאום בשבת. מרגע שכף רגלי דרכה בבית הכנסת, הופתעתי מן המנהגים בהם הבחנתי. החל מעיקרי הדברים ועד הפרטים הקטנים ביותר, נשאר כל דבר על כנו בדיוק כפי שהיה בפרנקפורט. עמדתי משתומם... הבנתי באחת את ההגיון שחייב שינטוע – מפעל נטיעה מחדש – מעין זה. אם היה צורך לשתול את פרנקפורט מחדש בחופי אמריקה, חייב היה הדבר להיעשות במלואו. אסור היה להניח לרישעות ולרוע בהם הציף היטלר את העולם, להשפיע או לשנות אפילו קוצו של יוד של מנהג אחד מן המנהגים שנמסרו מדור לדור".²

הרב ברויאר עמד במפגיע על כך שקהילה זו תשמור על מנהגי פראנקפורט דמיין דוקא, למרות שחבריה באו מקהילות שונות, וזאת מתוך מודעות לכך "שמנהג פראנקפורט הוא הגילוי המובהק של מנהג אשכנז בצורתו הטהורה ביותר", ולכן עמל רבות שמנהג זה "לא ישכח ולא ינטש".³ פעם שיגר האדמו"ר מסאטמאר רבי יואל טייטלבוים בעל 'דברי יואל' (תרמ"ז-תשל"ט) את דיין קהילתו רבי ישראל שמעון פוזן, לשעבר אב"ד שופרון, להפציר ברב ברויאר להנהיג בקהילתו, 'קהל עדת ישורון' בניו יורק, את זמן רבינו תם (ד' תת"ס-תתקל"ה) המאוחר בצאת השבת, בנימוק שבשמירת שבת דאורייתא אין לסמוך על דעת מקילים. רי"ש פוזן היה יליד פראנקפורט שדבק בשיטת החסידות, והרב ברויאר זכר היטב את אביו, הדיין הותיק של 'קהל עדת ישורון' בפפד"מ, רבי גרשון פוזן (תרי"ג-תרצ"ג), והיה איפוא בין רי"ש פוזן ורי"ל ברויאר קשר משמעותי רב-יומין, שנתן פתח לתקותו של האדמו"ר מסאטמאר, שהרב ברויאר יאות לקבל את דברי חבר נעוריו הרב פוזן. כאשר סיים רבי שמעון ישראל פוזן לשטוח את דבריו על נכונות דעתו של רבינו תם ועל החובה לציית דווקא להוראתו, אמר לו הרב ברויאר נחרצות: "לפי דבריך היה אביך מחלל שבת!".⁴

² ר"ח שפירא, עיירתי מכורתי, ירושלים תש"ס, עמ' 161-162.

³ D. Kranzler & D. Landesman, Rav Breuer: His Life and His Legacy, Jerusalem

1998, p.143. השהו שם, עמ' 117, 129, 168.

⁴ מפי בתו תחי' של הרב ברויאר, שנוכחה באותו מעמד.

החומרות החביבות על רבי לוי יוסף ברויאר היו באותם סעיפי שולחן ערוך של בין אדם לחבירו, בתחום הישרות בו הצטיינו יהודי אשכנז. הוא טען: "מה פירוש להיות יהודי שלם, שומר תורה ומצוות? לא אדם שנזהר רק ב'יש אומרים' [בשולחן ערוך] שהתפילין צריכים להיות וכך וכך, ובשבת 'יש אומרים' אסור לעשות כך וכך, וממילא מחמיר באותם הדברים; אלא יהודי שלם – זה מי שנזהר גם בכל 'יש אומרים' בחושן משפט, שגם בין אדם לחבירו, בכל פרט מסחרי, רק שולחן ערוך חושן משפט קובע, ולא סתם, אלא גם ה'יש אומרים', בכל 'יש אומרים' של מסחר, בכל 'יש אומרים' של גזילה".⁵

מבני קהילתו תבע להמשיך את מסורת האבות בעל תחומי החיים, גם של השמחות המשפחתיות: "מנהגי נישואין הם לעתים קרובות ענין למנהגים שונים שיש להמשיך את קיומם ושחובה להתייחס אליהם בכבוד והוקרה מצד כל הצדדים המעורבים... בל נתנכר למנהגינו, אשר מקובלים אצלנו ואשר מתאימים לטעמנו, במיוחד בתחום שמחות הנישואין וכיוצא בהם, רק משום שאולי אינם מתקבלים על דעתם של חוגים אחרים".⁶

הרב ברויאר הבחין בכך שקשה להנחיל את מסורת אשכנז אצל אותם בני נוער, שפיתחו תחושת נחיתות כלפי עדות אחרות: "אופיינית לפתיחותם הטבעית של בני הנוער היא נטייתם למגמות חדשות, אופנות ומנהגים חדשים; לעתים תכופות הגורם לכך הוא הרצון לחקות את הזולת או רגש נחיתות בלתי מוצדק".⁷

שיקולי תדמית של בני נוער לא יכלו להכריע את החובה ההלכתית ללכת בדרכי אבות ואת הצורך בהמשך קיומם של דקדוקי המצוה המקובלים מהראשונים. אי לכך רשם הרב ברויאר במו ידיו את מנהגי פראנקפורט עבור בני קהילתו, את המנהגים שעליהם לא הסכים להתפשר. רשימתו נכתבה בגרמנית, אותה הבין דור המייסדים של קהילתו. כעבור עשרות שנים הוציאה הקהילה חוברת אנגלית של מנהגי הקהילה, הכוללת במידה רבה מנהגים

⁵ ר"י הברשטט, 'לדמותו של הרה"ג רבי יוסף ברויאר זצ"ל', דגלנו, תמוז-מנחם-אב תש"ס, עמ' ח.

⁶ Rav Dr. Joseph Breuer, A Time to Build, New York 1995, p. 58

⁷ Rav Dr. Joseph Breuer, A Time to Build, vol. II, New York 1981, p. 13

אלה.⁸ רשימתו המקורית של הרב ברויאר לא נתפרסמה מעולם. להלן נביא מתוכה את מנהגי פראנקפורט האופייניים הכלולים בה, בתרגום ללשוננו:⁹

תפלה של חול

בימים שאין אומרים בהם תחנון, הש"ץ אומר 'אדון עולם' בנגון.
ברכת 'אלקי, נשמה' מיד אחרי 'אשר יצר'.
לפני פרשת תמיד אומרים את ברכות התורה.
בברכות השחר אומרים 'מלביש ערומים' לפני 'פוקח עורים'.
בקטע 'לפיכך' אומרים 'בכל יום תמיד באהבה ואומרים' במקום 'ואומרים פעמים בכל יום'.
מהפרשות אומרים רק את פרשת תמיד, אחר כך מיד 'איזהו מקומן'.
אחר 'איזהו מקומן' הש"ץ מתעטף בטלית ומניח תפילין, ומברך בקול רם גם על תפילין של ראש.
לפני 'ברוך שאמר' הש"ץ מכריז: "שתיקה יפה בשעת התפילה".
הש"ץ לא חוזר על 'ברוך ה' המבורך' [אלא אומרו עם הקהל].
אחרי סיום קריאת שמע הש"ץ אומר רק: 'אמת'.
ב'צור ישראל' לא אומרים 'גואלנו' וכוליה.
ב'אתה חונן' אומרים 'בינה, דעה והשכל'.
לפני חזרת הש"ץ אומרים קדיש ו'ברכו'.
בתחנון הש"ץ מתיישב וקם ביחד עם הציבור.
חרוז 'שומר גוי קדוש' נגמר במילים: 'בשלוש קדושות קדוש קדוש קדוש'.
בכל תענית אומרים 'א-ל ארך אפים'.
[בתענית] בהוצאה – הספר במעיל שחור, ובהכנסה במנחה – ברגיל.
נוסף לימים הידועים לא אומרים 'א-ל ארך אפים' ו'למנצח' בימים האלה:
ערב שבועות, ערב ראש השנה, ערב סכות ואסרו חג.
ב'ובא לציון' אומר הש"ץ בקול רם: 'ואתה קדוש', 'ותשאני', 'ה' ימלוך'.
אם מתפללים מעריב בזמנו, אומרים חצי קדיש אחרי 'שיר המעלות'.

⁸ מנהגי ישורון : ליקוט מנהגים של ק"ק קהל עדת ישורון נוא יארק – Minhagim of K'hal Adath Jeshurun, New York 1988

⁹ תודתי נתונה לידידי הרב מרדכי דרפר שליט"א שעסק בפענוח כתב היד הגרמני, וטרח לתרגם את כולו ללשון הקודש.

תפלות של שבת

ש"ץ וקהל אומרים את פסוקי המזמורים 'לכו נרננה' וכוליה באמירת סירוגין.

אם יש אבל, מלווים אותו אחרי 'מזמור שיר' (לפני קדיש) לבית הכנסת (בלוית גבאי). אחרי שהש"ץ הכריז: 'לקראת אבל', הרב בא לקראתו ואומר: 'המקום ינחם', וכוליה.

בשבתות מיוחדות [בהן קוראים בשני ספרי תורה] הש"ץ שר 'מי כמוך', 'מלכותך' ו'ונאמר'.

ברכת 'השכיבנו' מסתיימת במילה 'פורש' (ולא 'הפורש').

משבת נחמו עד יום הכפורים מנגנים את הסוף של הקדיש לפני שמונה עשרה – של ליל שבת – בניגון של ימים נוראים. גם את הקדיש אחרי מוסף שרים בניגון של ימים נוראים.

ב'רצה במנוחתנו' אומרים במקום 'וינוחו בה' וכוליה: 'וישמחו בך ישראל אוהבי שמך'.

ב'מגן אבות' הש"ץ מתחיל ב'א-ל-ה-הודאות'. בחודש אלול עד יום הכפורים הוא מתחיל ב'לפניו נעבוד'.

מדלגים 'במה מדליקין' רק כאשר יום טוב חל בערב שבת.

בליל שבת אחרי התפילה הרב מברך את הילדים (בדרך כלל מתחת לגיל שלוש עשרה).

'הכל יודוך' ו'א-ל-אדון' אומרים משבת שובה עד שבת הגדול בקול נמוך, משבת הגדול לסירוגין בש"ץ וקהל.

שירה (שבת 'בשלח') בשחרית הש"ץ שר מ'מצרים גאלתנו' (ב'עזרת').

בשבת 'יתרו', הש"ץ אומר 'שמח משה' בניגון מיוחד.

בהוצאת ספר תורה אחרי 'ברוך שנתן' אומרים מיד: 'גדלו'.

את החלק השני של הקדיש אחרי קריאת התורה אומרים בניגון מיוחד בשבתות מיוחדות [כשקוראים בשני ספרי תורה], וכן כשסיימו ספר או שיש חתן בבית הכנסת.

בסיום של כל ספר, הקהל אומר בקול רם: 'חזק ונתחזק' [ולא 'חזק, חזק ונתחזק'], וה'בעל קורא' חוזר על מילים אלה.

בימים שאין אומרים בהם תחנון, אין הזכרת הנשמות הרגילה של שבת, והיינו בראש חדש, חנוכה, שושן פורים, חודש ניסן, סיון עד שבועות, תשרי אחרי יום הכפורים, מילה, חתן, מברכים ראש חדש, ד' פרשיות, ושבת שובה.

בשבת לפני שבועות ובשבת חזון עורכים הזכרת נשמות [מיוחדת]. 'אב הרחמים' נאמר אחרי 'אשרי'.

ברכת החודש. 'הבא עלינו לטובה' אומרים רק אם ראש חדש חל בשבת: 'ביום שבת קודש הבא עלינו לטובה'. חל ראש חדש גם ביום שאחריו: 'ביום שבת קודש הבא עלינו לטובה ולמחרתו ביום הראשון'.
במנחה [של שבת]: 'שים שלום'.

אין אומרים 'צדקתך צדק' בשבת שובה.

אין אומרים 'ברכי נפשי' בציבור.

פרקי אבות – מאחר פסח עד י"ז בתמוז. את ששה הפרקים אומרים סך הכל שלוש פעמים. עד שבועות, כל שבת פרק אחד; אחרי שבועות, אם יש שש שבתות עד י"ז בתמוז, אומרים שני פרקים בכל שבת, ובכך מסיימים אותם פעמיים; אם יש [בחול"ל] רק חמש שבתות ('חוקת' ו'בלק' ביחד), אומרים בשלוש השבתות הראשונות שני פרקים ובשתי השבתות שאחריהן שלושה פרקים.

בחודש אלול הש"ץ אומר [בערבית של מוצאי שבת] 'והוא רחום' בניגון שדומה לשל ימים נוראים, ובימי הסליחות בניגון של ימים נוראים.

ראש חדש

במעריב מכריזים לפני שמונה עשרה: 'ראש חדש'. אם יש שני ימים, מכריזים בראשון: 'עלה ויבא'.

נוסח ברכת ההלל: 'לקרא את הלל' (ולא 'ההלל').

בתפילת מוסף של ראש חודש אומרים: 'ולכפרת פשע', רק באדר ב'.

בשבת ראש חדש אומרים במוסף: 'את מוסף יום השבת הזה ואת מוסף ראש חדש הזה'.

הקטע 'זביום השבת' מסתיים: 'זה קרבן שבת וקרבן היום כאמור'.

ברית מילה

הש"ץ שר 'רוממות א-ל בגרונו' (בפסוקי דזמרה).

מוהל וסנדק (במקום הש"ץ) שרים מ'[וכרות'] את השירה בדילוגים (כפי שמסודר ב'ספרי ברית'). 'ועלו מושיעים' שר הש"ץ.

הש"ץ שר 'שירה חדשה' ו'צור ישראל'.

אם יש ברית בשבת ראש חודש או שבת חנוכה או בשבת אחרת שאומרים בה יוצר, אומרים את הזולת של ברית.

בשבת חנוכה וראש חודש ומילה: יוצר של חנוכה, אופן של ראש חדש, מאורה של חנוכה, זולת של מילה. 'אלקיכם' (במוסף) של ראש חדש ('אלקיכם' נגדר אחרי האופן).

הש"ץ שר 'אנעים זמירות' (בשבת ויום טוב) מ'פארו עלי' בניגון של ברית.

פסח

לפני פסח, אם יש בחדש אדר רק שבת הפסקה אחת, אומרים את הפיוט בשבת שלפני שבת הגדול.

כשעושים לפני יום טוב ערוב תבשילין, מזכירים זאת לקהל בהכרזה אחרי מנחה, ולאחריה ממתנינים [לתפילת ערבית של יום טוב] כחמש דקות.

במעריב יום טוב ראשון אומרים ב'השכיבנו': 'אזכרה'.

בימים טובים המקהלה שרה 'גדל' אחר תפילת ערבית.

נשיאת כפים יש בכל יום טוב הן בשחרית והן במוסף (ביום הכפורים גם בנעילה), אף אם יום טוב חל בשבת.

ההפטרה של יום טוב ראשון מתחילה: 'בעת ההיא', ומסתיימת: 'אין יוצא ואין בא'.

אחרי קדיש לפני תפילת מוסף הש"ץ מכריז: 'מכלכל חיים בחסד'.

הקדיש אחרי מוסף בניגון ימים נוראים.

בליל שבת ויום טוב הספירה היא אחרי הקידוש.

אם אחרון של פסח חל במוצאי שבת קודש (קידוש והבדלה), הספירה היא לפני קידוש; גם אם שביעי של פסח לא חל בשבת, סופרים לפני קידוש של אחרון של פסח.

בחול המועד הש"ץ מברך על התפילין בלחש.

ביום טוב של 'מתנת יד', לעת הוצאת ספר תורה, ש"ץ ומקהלה שרים 'על הכל' באמירת סירוגין.

'מתנת יד': 'מי שברך' לרב, ואחר כך הרב אומר 'מי שברך' לפרנסי הקהילה ושל הישיבה ולכל העוסקים בצרכי ציבור באמונה. 'מי שברך' לחברה קדישא של הגברים ושל הנשים ול'חברת נשים'. 'מי שברך' לכל הקהילה, ואחר כך 'מי שברך' של שבת (בשבת גם 'הנותן תשועה') ולאחר מכן 'אשרי' (בניגון ימים נוראים). גם בהכנסת ספר תורה שרה המקהלה בניגוני ימים נוראים.

הדינים של ימי ספירה (אין חתונות, אין תספורת): מאחרי ראש חודש אייר עד ראש חודש סיון (חוץ מל"ג בעומר). אם יום זה חל ביום א', מותר להסתפר ביום שישי.

שבועות

קבלת יום טוב כשעה לפני לילה.

'מתנת יד', כמו בפסח.

תשעה באב

במשך שלושת השבועות אומרים את סיומי 'אדון עולם' ו'ברוך שאמר', וסיומי הברכות לפני קריאת שמע, סיומי שלוש הברכות הראשונות ושלוש הברכות האחרונות בשמונה עשרה (וכן של 'בונה ירושלים') בניגון ט' באב פשוט. וכן מנגנים 'ארך אפים', 'ה' אלקי ישראל' ו'שומר ישראל' בתחנון.

ב[קבלת] 'שבת חזון', המקהלה לא שרה 'מזמור שיר ליום השבת', אלא הש"ץ שר מזמור זה בניגון 'אלי ציון'. במוצאי 'שבת חזון', המקהלה אינה שרה 'שיר המעלות'.

בקינות אין אומרים 'ארזי הלבנון'. ממשיכים מיד 'אלי ציון', ואחר כך אומרים ציונים.

במנחה קוראים לקרואים של שחרית, כדי להגיד 'מי שברך'. בכל התעניות מלבישים את הספר תורה במעיל שחור, בהכנסה של מנחה שוב מעיל רגיל.

ראש השנה

שופר תוקעים כבר בא' דראש חודש אלול, ותוקעים בשחרית ומנחה שלושים קולות.

מפסיקים לתקוע יום לפני ערב ראש השנה.

הרב וש"ץ של שחרית ושל מוסף אומרים הברכה על הטלית.

האבל לא אומר בקדיש 'לעלא ולעלא'.

בראש השנה וביום הכפורים פותחים את הארון הקודש ביום אחרי 'ברכו' וסוגרים בעת אמירת שמונה עשרה בלחש, ובעת אמירת קדושה, ברכת כהנים והעבודה.

ב'אבינו מלכינו' הנוסח הוא: 'אבינו מלכנו כלה דבר', וכוליה, 'זמשחית ומגפה מבני בריתך'.

במקום 'סליחה ומחילה', אומרים: 'מחילה וסליחה'.

בשמונה עשרה הנוסח: 'וכתוב לחיים טובים בני בריתך'.

הקהל אומר רק 'אמן' [ולא מקדים אמירת 'וכתוב' לפני הש"ץ].

תקיעה: ביום ב' לא מברכים 'שהחיינו' לפני תקיעת השופר, אלא אם כן חל יום א' בשבת.

בתקיעות דמיושב קורא הרב: 'שברים תרועה', בנפרד.

בחזרת הש"ץ תוקעים במלכויות פעם אחת תשר"ת (גם כאן קורא: 'שברים תרועה', בנפרד), בזכרונות פעם אחת תשר"ת, בשופרות פעם אחת תר"ת.

לפני 'עלינו' ואחרי 'אנעים זמירות' תוקעים שלושים קולות, ובפעם הזאת מכריזים: 'שברים-תרועה!' בבת אחת. בחזרת הש"ץ אומרים: 'ושעיר לכפר מלבד עולת החדש ומנחתה ושעיר לחטאת ונסכיהם כמשפטם ושני תמידים כהלכתם'. ב'עלינו': 'הוא אלקינו אין אחר'. ביום ב', קדיש לפני מוסף, ושתי הברכות הראשונות של חזרת הש"ץ, בניגון של שבת.

יום הכפורים

הברכה על הטלית (לפני השקיעה) ב'כל נדרי' נאמרת על ידי הרבנים והש"ץ או על ידי הרב, הפרנס והש"ץ. בשחרית על ידי הרב והש"ץ (של שחרית ומוסף). את ארון הקודש פותחים אחרי עמידה בלחש (לפני אמירת 'עלה'). ביום פותחים אותו כמו בראש השנה. 'על חטא'. אחרי הקטע הראשון אומרים: 'סלח לנו מחל לנו', וכוליה. את ה'ועל כולם' השני לא אומרים כלל. אחרי הקטע הבא אומרים: 'ועל כולם סלח לנו', וכוליה. אחרי הקטע האחרון אומרים: 'ועל כולם א-לה סליחות סלח לנו', וכוליה. לפני הוידוי אומרים במקום 'אלקינו ואלקי אבותינו': 'אנא תבא לפניך'. 'תושגב לבדך' לפני 'וכן תן פחדך' אין אומרים. סליחות. לשחרית, מוסף ומנחה קובעים לומר 3-4 סליחות. סיום ברכת הפטרה: 'מלך מוחל וסולח לעונותינו ולעונות עמו בית ישראל ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה, מלך על כל הארץ', וכוליה. סיום של 'ובעשור': 'יין כנסכו ושעיר לכפר מלבד חטאת הכפורים ושני תמידים כהלכתם'. סדר ה'שמות' (בנעילה). תחילה: 'ה' הוא האלקים', שבע פעמים, אחר כך: 'שמע ישראל', פעם אחת, ו'ברוך שם', וכוליה, פעם אחת בקול נמוך.

סוכות

בשבת אין פותחים את ארון הקודש להושענות. הושענא רבה. שרים בניגון ימים נוראים: 'אדון עולם', 'ברוך שאמר', סופי ברכות לפני קריאת שמע, וכן הקדיש אחר קריאת התורה ואחר ההקפות. פרוכת ומעילי ספרי תורה כמו בימים נוראים. תעניות 'שני וחמשי' ושני קובעים אחרי סוכות באופן שיסתיימו לפני ראש חודש כסלו.

חנוכה

'אדון עולם' ו'ועלו מושיעים' נאמרים בניגון. אחרי ההדלקה, המקהלה שרה 'מעוז צור'. בליל שבת ומוצאי שבת – אחרי 'עלינו'.

פורים

שבת פרשת 'זכור', הרב מקבל גלילה של ספר ראשון. תענית אסתר במנחה קוראים: 'אשר אתה בקרבנו', בניגון מגילה. לפני קריאת מגילה הקורא מכריז: 'שתיקה יפה בשעת קריאת מגילה וברכותיה'. במעריב אומרים אחרי שמונה עשרה קדיש שלם ('תתקבל') גם במוצאי שבת קודש; אחר 'ויהי נועם' (שאחר קריאת מגילה) אומרים קדיש שלם ('תתקבל') פעם שניה. ביום אין מברכים 'שהחיינו' לפני קריאת המגילה.

קריאת התורה

כאשר קוראים שתי פרשות, קוראים לכהן עד 'שני' של הפרשה הראשונה. קדיש אחרי קריאת התורה בשבתות מיוחדות שרים מ'תברך', וכן בסיום ספר. מביאים ילד לבית הכנסת 'שול-טראגן' למסור מפה 'ווימפל' לגלילה, כאשר הוא נהיה בן שנה, או כאשר הוא יותר מבוגר וכבר יכול ללכת. הרב מברך את הילד. עבור חולה מסוכן יכולים לומר לפני הספר 'מי שברך' [בשבת].

שונות

צריך למעט בקדישים עד המינימום ההכרחי. כגון, לחיוב העובר לפני התיבה אין קדיש אחרי התפילה. אם אין שם חיוב נוסף, יכול הוא להגיד קדיש אחד אחרי התפילה.

יארצייט

גם בשנה הראשונה ה'יארצייט' חל ביום הפטירה. נר הנשמה דולק י"א חודש. 'יארצייט' באדר חל תמיד באדר א'. אם הפטירה אירעה באדר ב', חל ה'יארצייט' בשנה מעוברת באדר ב'.

בית הקברות

בימים שאין אומרים בהם תחנון אין מספידים בהם (ביום ששי מספידים רק עד חצות).
 בערב שבת (אחר חצות), ערב יום טוב, חול המועד, ראש חדש, חנוכה, פורים, תשעה באב, אומרים 'צדוק הדין' בהליכה; אחר הקבורה אומרים קדיש ואף עושים 'שורה'.
 ביום טוב לא אומרים צדוק הדין וקדיש, ולא עושים 'שורה'.
 בחול המועד קורעים רק על הורים, שאר אבלים קורעים אחר יום טוב.
 אם עורכים לוייה בערב שבת אחר הצהריים, ממתינים אחר תפילת מנחה כחמש דקות לפני שמתחילים קבלת שבת.

חתונות

הרב מתעטף בטלית. המקהלה והחזן שרים בהתחלה 'ברוך הבא' ובסיום 'שיר המעלות'.
 כחופה משמשת טלית גם אם משתמשים בחופה עם כלונסאות.

את השפעתו הישירה של הרב ברויאר לא זכינו לקבל, אך קיבלנו את זו של ממשיך דרכו. בית הכנסת הראשון מרשת בתי הכנסת כמנהג אשכנז שפתחנו בארץ ישראל, היה בבני ברק, בבית הרפואה 'מעייני הישועה', בערב ראש השנה תשנ"א. זמן לא רב לאחר מכן נסעתי לווינגטון-הייטס, ניו יורק, לקבל את פני מדברנא דאומתיה בארצות הברית ורבן של בני אשכנז, הגאון ר' שמעון שוואב זצ"ל, ובקשתי את הדרכתו. אמנם שנים רבות התכוננתי לפתיחת בית כנסת כזה, ולמדתי את הנושא מצדדיו השונים, אך כאשר הגיע הזמן המיוחל, ופתיחת בית הכנסת היתה למציאות, רציתי לשמוע מפי הסמכות העליונה של בני אשכנז, באיזה קו עלינו לנקוט. וכך אמר לי הרב שוואב: "הרב הראשון של קהילתנו בניו יורק, 'קהל עדת ישרון', רבי יוסף ברויאר זצ"ל, בראשית דרכו פה בתקופת השואה, חש בצורך הגדול ללכד את פליטי גרמניה השבורים והרצוצים במסגרת קהילה אחת גדולה וחזקה. כך יכל להקים את כל מוסדותיה בתחום החינוך, כשרות המזון, טהרת המשפחה וכמובן לבנות בית כנסת גדול וראוי לשמו. מנוי וגמור היה עמו להמשיך בקהילתו את מסורת הקדמונים של אשכנז, שנשתמרה יותר מכל בקהילת פראנקפורט, אך בעת החירום בה היה מצוי, כדי למשוך אל קהילתו גם יהודים שאינם מיוצאי פראנקפורט, נאלץ לעשות פשרות אחדות כדי לרצותם,

ומחוסר ברירה אימץ כמה מנהגים אחרים. כיום איני יכול לבטל את אשר נקבע על ידו. אך אתם, בארץ ישראל, לעת כזאת, יכולים לחזור למורשת אשכנז המובהקת שנשתמרה ביותר בפראנקפורט דמיין. עשו והצליחו".

בשנת תשנ"א לא היה מחסור בבני ברק בישיבות, מוסדות חינוך, מזון כשר למהדרין, מקוואות ובתי תפילה, אך בית כנסת בו נשמרת מסורת אשכנז במלואה לא היה קיים, ואת זה רצה הגר"ש שוואב שאנו נקים.¹⁰

את צערו שאין ביכלתו לבטל את הפשרות שנעשו בקהילתו בניו יורק, השמיע כפעם בפעם באזני מקורביו.¹¹ כאשר נתברר לגר"ש שוואב שאנו עושים בבני ברק מאמצים כנים להחזיר את עטרת מנהגי אשכנז ליושנם, אמר לא אחת, אולי במידה מסויימת של הומור, בשיחות פרטיות ופומביות: "בית הכנסת שלנו בווישינגטון הייטס, הוא 'שטיבל חסידי' לעומת בית הכנסת שמוקם בבני ברק".¹² וכאשר החלה הופעת ספרי 'מכון מורשת אשכנז', הביע קורת רוח והתבטא ש'נעשה צדק' לחכמי אשכנז.¹³

הוא עצמו השקיע מאמצים רבים לקיים את מנהגי אשכנז בקהילתו, "ובתור רב של הקהלה הזאת, המבוססת על יסודות הקהילה הוותיקה של פרנקפורט, החזיק והסביר יפה את המנהגים הוותיקים", אשר "היו כבר ידועים ומקובלים להרב שוואב מימי נעוריו".¹⁴

¹⁰ באותה פגישה סיפר לי מנסיונו האישי. "כאשר הגעתי לישיבת טלז", הפליג בזכרונותיו, "כנער צעיר מפראנקפורט שהידע התורני שלו נמוך היה, נאמר לי כי עלי לפנות אל אל הר"מ של שיעור ב', להיבחן אצלו אם ראוי אנכי להתקבל לשיעור. הכוונה היתה לשיעור ב' של הישיבה לצעירים. בפועל הלכתי להיבחן אצל הר"מ של שיעור ב' של הישיבה הגדולה". סיים הרב שוואב ואמר בחיוכו המקסים: "נבחנתי – והתקבלתי...". סתם ולא פירש. אולי רצה לחזק את ידינו ולומר כי במקום שיש רצון – יש דרך להצליח, וכי אין לך דבר העומד בפני הרצון!

¹¹ מפי מוהר"ר ישראל (סידני) שטראוס שליט"א, וושינגטון הייטס.

¹² הגר"ש שוואב אמר זאת אישית לרב ד"ר משה רוטשילד שליט"א, מייסד בית הרפואה 'מעייני הישועה', בו נפתח בית הכנסת. אף הר"ר מנחם ישראל האס הי"ו מניו יורק, שמע התבטאות זו, במילים אלה, מפי הגר"ש שוואב באחד משיעוריו.

¹³ כך במכתבו של הרב שוואב מיום ט"ז כסלו תשנ"ג אל החבר ר' צבי באמברגר הי"ו, עורך 'כתבי רבינו יצחק דוב הלוי מווירצבורג', בהתייחסו לחיבור 'נשיא הלויים' שנכתב על ידי כותב שורות אלו. כמו כן שלח בעל פה דברי חיזוק והסכמה על ספר 'משיחי השקר ומתנגדיהם', שהיה הראשון שיצא לאור על ידי 'מכון מורשת אשכנז'.

¹⁴ ר"ש שוואב, עיון תפלה, ניו יורק תשס"ב, מבוא, עמ' טז.

לא לה שפיקפקו בטיבה של מסורת אשכנז, הסביר הרב שוואב: "אנחנו היורשים המאושרים, של נחלה רוחנית יקרה, היא המסורת של חסידי אשכנז, מורשת רבותינו הראשונים באשכנז. ה'חתם סופר' – על פי הרא"ש – קבע להלכה:¹⁵ 'התורה ירושה לנו בני אשכנז'".¹⁶ בפנותו לבני קהילתו 'קהל עדת ישורון' בושינגטון-הייטס, ניו יורק, הבהיר הרב שוואב:

הרינו היורשים של הקהילות הקדושות העתיקות במערב אירופה, שומרי 'מנהג אשכנז' המקודש בן אלף השנים; מקיימיהם של אלפי מנהגי אשכנז; הננו תלמידיהם הנאמנים של חכמי אשכנז הצדיקים בכלל, ושל רבי שמשון רפאל הירש בפרט. לפיכך אנו נושאים ברמה את הדגל הזה ומאמצים אל לבנו **לעולם ועד** את ירושתנו היקרה.

מאז ימי רש"י ובעלי התוספות עד לימי רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' ורבי יוקב עטלינגר בעל 'ערוך לנר', התקיימה שלשלת בלתי פוסקת של מסורות, והיא סללה את דרכה אל תוך קשיי העולם שאחר נפילת חומות הגיטו, בגאונות ברוכה של רש"ר הירש, חבריו וההולכים בדרכו. מחמת סיבה חשובה ונערצת זו **הננו מוקירים את ההגיייה המסורה לנו** בלשונו הקדושה, את נעימותינו וניגונינו העתיקים, את הפיוטים והסליחות שבידינו, אשר שרדו מול הסתערות הזמן והאנדרלמוסיה שבאה לעולם. אנו מחבקים את הצורות והביטויים הללו בעלי הוד קדומים שהיו יקרים לאבותינו והרינו נצמדים אל אורחות חייהם המקובלים מדור דור, ומנחילים אותם באהבה לילדינו... תפקידה החיוני של קהילתנו הוא לרתום את כל כחותיה לשם החזרת עטרה ליושנה, להוציא את האפשרויות הנאצלות והמרוממות ביותר הטמונות במורשתנו היקרה לשיא הוצאה לפועל, זאת לאור הקביעה המוצדקת של ה'חתם סופר' הקדוש: 'התורה היא ירושה לנו בני אשכנז'.¹⁷

¹⁵ שו"ת חת"ס, או"ח, ס"י ט"ז.

¹⁶ Rav Simon Schwab, 'Reflections on the Fiftieth Anniversary of K'hal Adath Jeshurun', in: Moresheh Zvi - The Living Hirschian Legacy, New York 1988, p.

196; Rav Shimon Schwab, Selected Speeches, Lakewood 1991, p. 235

¹⁷ Rav Shimon Schwab, Selected Writings, Lakewood 1988, pp. 17, 62-63

באוזני הנמנעים מהקפדה על מסורת התפילה של אבותיהם, בנימוק שמידת הענוה דורשת מהם לא להתבלט בה, הביע דעה הפוכה:

'ענוה' אין פירושה 'ביישנות'... לפיכך בעברנו לפני התיבה כשליחי ציבור, מוטל עלינו להתאמץ להוציא את התפילות מפינו בבהירות, בקול רם, בנעימות ובכבוד. הוי אומר שתחילה עלינו להכיר את ניגוני התפילה המקובלים ולבטא כל מילה לפי ההגייה המקובלת. אם החפץ לעבור לפני התיבה אינו מסוגל לעשות כן, מידת הענוה דורשת ממנו לא לוותר על ההגייה והנגון, אלא על תוכניתו לשמש כשליח ציבור.¹⁸

כאשר אחד מבני ירושלים ערך ספר המכיל אוסף של מנהגי פרנקפורט, גילה הרב שוואב את שמחתו על "הגלות אסופה מנהגי אבותינו בעיר ואם בישראל ק"ק פרנקפורט ע"נ מיין המעטירה, שנכתבו על ידי קדמונינו ז"ל בספריהם החשובים שהחזיקו בהם אבותינו מדור לדור, ומנהג אבותינו תורה היא". הוא האציל את ברכתו "לכל העוזרים והמסייעים להוצאת הספר לזיכוי הרבים".¹⁹ אף ביוזמה לכתוב את תולדותיהם של רבני גרמניה לדורותיהם, תמך רבי שמעון שוואב, ושיבח את העוסק בה "להנציח זכרון חסידי אשכנז הקדושים, המאורות הגדולים אשר האירו ערפל, ארץ-מאפליה, ארץ-הדמים, במאור תורתם, חכמתם וחסידותם יותר מאלף שנה, למען ידעו בני דורינו, דור-היתום, קצת מחייהם ומעשיהם הנפלאים והכבירים".²⁰ הוא תיאר בשיעוריו "כמיהות וגעגועים מופשטים, דוגמת הגעגועים שמרגיש האדם לקהילות הישנות ולדורות הקדמונים שבאשכנז".²¹ בהערצה דיבר על רוחם האיתנה: "בא וראה נגוני הימים הטובים של המהרי"ל ושאר הצדיקים, הלא נתייסדו בין כתלי הגיטו בעת שאפפום צרות רבות ורעות, וגם אז היינו

¹⁸ שם, עמ' 207.

¹⁹ הסכמת הגר"ש שוואב לספרו של רצ"י לייטנר, מנהגי פרנקפורט, ירושלים תשמ"ב.

²⁰ הסכמת ר"ש שוואב לספר 'גדולי אשכנז' מאת הרב בצלאל יוסף הכהן קאהן (בהכנה לדפוס).

²¹ ר"ש שוואב, עיון תפלה, ניו יורק תשס"ב, עמ' רכה.

שמחים".²² למופת היה לו ה'חתם סופר', יליד עירו, בנאמנותו למסורת: "ידוע שהחת"ס היה יליד פראנקפורט, ולא שינה מנהג אבותיו".²³ בדומה לחת"ס התפעם מהזדמנויות לקשר אישי כלשהו לגדולי רבותינו הקדמונים שבאשכנז, ובעת לימודו כאשר דן בתורתו של רבי יעקב ב"ר יקר אמר עליו בקורת רוח: "אחד מרבותיו של רש"י, זכיתי לראות מצבתו במיינץ".²⁴

עם זאת טען ששמירת המצוות שלו וההליכה בדרכי אבותיו אינה נובעת מרגש ערטילאי, והסביר כי "אין קיום המצוות שלי מחמת שכך עשו אבותי, על אף שהנני מתגאה ומתפאר שאבותי ואבות אבותי זה אלפי שנים כולם כאחד שמרו תורת ה' ומצוותיו, אמנם הקיום שלי אינו מחמת הליכתי בדרכי מי שקדמוני. בוא וראה, הכי אתלבש בבגדים מסגנון הישן נושן כאותם שלבשו זקניי?! וכי לא אסע במכונית או באוירון בשביל שלא נסעו בהם אבותי?!... הטעם שאני מקיים המצוות הוא מפני שצוני הקב"ה אישית שאני אניח תפילין היום, והנני בעצמי מושבע ועומד לקיים המצוות ולא מחמת המסורת".²⁵

הוא לא ראה טעם ללבוש בגדים שלבשו אבותיו, כאשר בסגנון הביגוד היהודי, שהתחלף כמה פעמים במשך הדורות, אין שום קדושה פנימית. הרב שוואב סבר שהנהגות של חולין אין להן קיום נצחי. אך כאשר מנהגים של קדושה השתנו, מסיבות שונות, לא ראה זאת תמיד בעין יפה. הרב שוואב הצביע על העובדה כי אף באשכנז "ברוב הימים ובמשך השנים נשתנו מקצת מנהגים מטעמים שונים, כידוע",²⁶ ולדוגמה, כך אמר, יש מבני אשכנז בדור אחרון שחדלו מלערוך שמחת 'זכר' בליל שבת שלפני ברית מילה, מחמת שבימי שלטון הרשע בגרמניה חששו היהודים לצאת מפתחי בתיהם בלילות, מפני הסכנה, ונבצר

²² עיון תפלה, עמי קפז.

²³ עיון תפלה, עמי קצב.

²⁴ ר"ש שוואב, עיון תפלה, ניו יורק תשס"ב, עמי צד. השוה שו"ת חתם סופר, או"ח סי' ט"ז: "והנה כל חכמי צרפת רש"י ובעלי תוספות ור"מ מרוטנבורג והרא"ש והטור כולם התפללו אשכנזית ולא ידעו שבטם ועלתה תפלתם השמימה, ורבי שמעון הגדול, שהאר"י ז"ל בחר בפיוטי בראש השנה ויום הכפורים שהם מתוקנים על דרך האמת אחרי פיוטי הקליר, והוא עצמו התפלל אשכנזית במגנצא [=מיינץ], והגאון רב עמרם מסדר תפלות ישראל מקומו במגנצא, וראיתי קברו, וכן בעל יונתנה תוקף ביתו עדיין שם".

²⁵ עיון תפלה, עמי רמד.

²⁶ הסכמת הגר"ש שוואב לספרו של רצ"י לייטנר, מנהגי פרנקפורט, ירושלים תשמ"ב.

מהם להגיע לבתי ריעיהם.²⁷ דוגמה נוספת הביא הרב שוואב למסורת קדומה שננטשה על ידי יוצאי אשכנז: "המצוה היא לומר 'שמע ישראל' בקול רם... וזכורני שבאשכנז היו אומרים הפסוק בקול רם, וכן בהיותי בבאלטימור [בקהילת 'שארית ישראל' של יוצאי אשכנז] אמרו כל הקהל פסוק זה ממש ביחד, ואיני יודע אמאי כעת אומרים אותו כל אחד לעצמו".²⁸ בין תמיהותיו על קלקול המנהגים ציין כי "בשעת חזרת תפלת העמידה צריך הש"ץ לומר כל מלה ומלה מהתחלת 'מודים' עד סוף הברכה בקול רם כשאר הברכות של תפלה בחזרת הש"ץ... ולא ידעתי מאין נשתרבב המנהג, ולא נכון הוא, שהש"ץ מתחיל 'מודים' בלחש ומגביה קולו רק בתוך הברכה כגון ב'הטוב כי לא כלו רחמיך' וגומר, וכדומה".²⁹

הרב שוואב עוררנו לבדוק אחר אותם מנהגים שנשתנו אצל בני אשכנז, כדי לדעת אם להנציח את השינוי המאוחר או לחזור למנהג המקורי. הנה, עשרה סוגי מנהגים בטלו בדורות האחרונים מסיבות שונות ומשונות:

- א. **מנהגים שבטלו מחמת השתנות מציאות החיים**, כמו דפיקות השמש לבית הכנסת שהופסקו אחר שנתפזרו מגורי היהודים מרחוב משותף אל בין רחובות הגוים, אי אפיית מצות יד בהתמעט הזריזות והמיומנות והמעבר למכונה המהירה, ימי פורים מקומיים ותעניות מקומיות שחדלו עם ביטול הישוב היהודי באותן ערים, היתר אכילת 'פאנצין' (החלב שעל כרס הבהמה) שאינו מתאפשר במערכות שחיטה מודרניות המספקות בשר גם לבני ארצות אחרות.
- ב. **מנהגים שכפו הגוים**, שביטלו נוסחי תפילה של חז"ל כמו 'למשומדים אל תקוה', 'ולעלובת נפש תנקום נקם' וכיוצ"ב; ביטול ריקודי שמחת תורה בחצר בית הכנסת סביב מדורה, הכריחו להלין את המת יותר מכ"ד שעות עד שלושה ימים.
- ג. **מנהגים בעייתיים שצמחו מן העם**, ובגין התנגדותם של חכמי אשכנז בטלו לפני כמה וכמה דורות, אף שנותרו בארצות אחרות, כגון שמנעו מחזנים להשמיע הברות זרות בתוך התפילה "הא-היא-האם-

²⁷ מפי הר"ר רפאל אדלר הי"ו, כפי שמסר בן דודו ר' דוד אדלר הי"ו אשר שמע את הדברים מפי הג"ר שמעון שוואב זצ"ל.

²⁸ עיון תפלה, ניו יורק תשס"ב, עמ' רלב.

²⁹ שם, עמ' שצד.

בים-באם" וכיוצא בהם, אסרו ריקודים מעורבים בשמחות והפסיקו את הנוהג הקדום של 'מצוה טאנץ' בנישואין שמראשיתו היה לצנינים בעיני החכמים.

ד. מנהגים ששמירתם התרופפה מחמת ירידת הדורות והיחלשות

כחם הנפשי של הבריות לעשות כמנהג אבותיהם, כגון שהקילו שלא להתענות בכל ימי בה"ב, עשיית ותענית בכורות, הקילו בחבישת פאה נכרית במקום שביס, הקילו בלינה ביום כיפור מחוץ לבית הכנסת, הקילו לחמם מי מקוה של נשים.

ה. מנהגים שהשתנו בכמה קהילות בלחץ בני מזרח אירופה שבאו

לאשכנז, כגון שהחלו לחלוץ תפילין לפני מוסף ראש חודש וחול המועד, החלו לכרוך ז' כריכות של יד לפני הנחת תפילין של ראש, החלו לכפול את המילים 'ה' אלקיכם אמת', ביטלו את העטרה השחורה בטלית האבל, התירו שירת פסוקים לשם זמר, התירו חלוקת ברכות נישואין לשם כיבודים, התירו אמירת ז' ברכות שלא במקום חופה בשבעת ימי המשתה.

ו. מנהגים שנתחדשו על ידי רש"ר הירש ורבני דורו כמענה

לצרכי המקום והזמן, כגון שהנהיגו חינוך מסודר לבנות, הנהיגו השכלה כללית על פי שיטת תעד"א, יסדו מקהלה בבית הכנסת, חידשו לבוש 'טאלאר וברט' לרבנים וחזנים, נשאו דרשות בשפת המדינה, הנהיגו חלוקת כרטיסי עליה לתורה.

ז. טקסים שחדרו לעם ישראל מבחוץ באמצעות בני מזרח

אירופה, כגון שאימצו 'טקס הנחת אבן פינה' או 'טקס הקמת מצבה'.

ח. מנהגים שנתקבלו בהשפעת מקובלים ספרדים, כמו 'קבלת

שבת', 'תיקון ליל שבועות', 'יום כפור קטן', מהם שלא האריכו ימים, כמו אמירת סליחות יומית של חברות 'שומרים לבוקר', או שחדלו מנענוע הגוף בתפילה על פי שיטה ידועה של המקובלים.

ט. נוסחים ששנו על ידי המדקדקים המאוחרים בהשפעת

משכילים, כמו 'שובה אלינו' במקום 'שובה עלינו', 'אתה חננתנו מדע תורתך' במקום 'למדע', 'היד השלוחה' במקום 'היד שנשתלחה'.

י. מנהגים שאבדו בכמה מקומות בעתות מלחמה ומצוקה, כמו

עשיית כפרות בערב יום כיפור על כסף או דגים בהיעדר תרנגולות.

לצד קבוצת מנהגים מוגבלת זו, מנהגים שהשתנו בהרבה קהילות אשכנז ולא בהכרח בכולן, קיים עולם המנהגים הגדול, בכל ארבעת חלקי הטור והשולחן ערוך, שנשמר באשכנז בקביעות וברציפות מקדמת דנא עד הדור האחרון,

שעליהם לא הסכים לוותר. הרב שוואב הורה, בדרכם של גדולי הרבנים באשכנז, כי על בני אשכנז להמשיך במסורת אשכנז, ולא להחליפה אף בפסקי ה'משנה ברורה', היות שמסורת אשכנז קדומה בהרבה לדעות האחרונים שהובאו ב'משנה ברורה'.³⁰

גם בנוסח התפילה שאף הרב שוואב להצמד אל הנוסח האשכנזי המקורי. בכמה הזדמנויות העיר, כי נוסח אשכנז המובהק – שרובו ככולו נשמר בפראנקפורט ובנותיה – הוא קדום ביותר. כמה דוגמאות לכך נביא כאן מתוך ספרו האחרון, 'עיון תפלה',³¹ חיבור המכיל את תוכן השיעורים שנתן בערוב ימיו על סידור התפילה. שיעורים אלה נאמרו לפי סדר התפילה מתחילת שחרית של חול ועד סוף שמונה עשרה של שחרית.

נוהג נפוץ כיום, ומקורו במנהג האריז"ל, לומר 'מזמור שיר חנוכת הבית' לפני פסוקי דזמרה, הרב שוואב הדגיש כי מנהג אמירתו "אינו מובא ב'שולחן ערוך' ולא בסדורים שנדפסו לפני ד' מאות שנה, ולכן לא נמצא בנוסח התפלה של 'קהל עדת ישורון' שנתייסד **מאות שנים קודם**'.³² היינו, נוסח פראנקפורט הוא נוסח שמקובל מרבתינו הראשונים ולפיכך סברו חכמי פראנקפורט שאין להוסיף עליו ואין לגרוע הימנו.

פראנקפורט לא היתה הקהילה היחידה ששמרה על מנהג אשכנז המובהק, הבהיר הרב, כמות היו קהילות נוספות באשכנז ששמרו אמונים למנהג הקדום: **"מנהג פראנקפורט, ועוד כמה קהילות קדושות באשכנז, שאין הש"צ חוזר ה' אלקיכם אמת', אלא מסיים בקול גדול: 'אמת'..."**³³ היות פראנקפורט קהילה מרכזית בחייה הרוחניים של אשכנז, שנאמנותה למנהג רבתינו הראשונים היתה כמעט מושלמת, נוצר בספרות ההלכתית המושג 'מנהג פפד"מ' המכוון במידה רבה למנהג אשכנז המובהק. ביטוי לנאמנותם של בני פראנקפורט לנוסחת הראשונים, נתן הרב שוואב עת אשר דן באמירת הפסוק 'גואלנו ה' צבאות' בברכת 'גאל ישראל': "מנהג בני פראנקפורט שלא לומר פסוק זה, **ומקורם**

³⁰ מפי בן אחיו, הר"ר אברהם שוואב הי"ו, לונדון.

³¹ עיון תפלה – והוא פירוש על התפלה, מאת הרב הגאון שמעון בן החבר ר' יהודה שוואב זצלה"ה, ניו יורק תשס"ב. ספר זה מתורגם מהמהדורה האנגלית: Rav Schwab on Prayer – The teachings of Rabbi Shimon Schwab on the Sidur, New York 2001–

³² עיון תפילה, עמ' קח.

³³ שם, עמ' רלא.

מה'רוקח' והרי"ץ גאות".³⁴ כך גם לגבי נוסח הברכה הרביעית בשמונה עשרה, ציין הרב כי הגירסה: "חננו מאתך בינה דעה והשכל" היא "כפי מנהג פראנקפורט", והוסיף: "כן ראיתי סידור קדום שלפני שש מאות שנים".³⁵

אף שבדורות האחרונים נפוצו באשכנז סידוריו של החכם רבי בנימין וולף היידנהיים שהודפסו ברעדעלהיים, ובעיני רבים נתפס סידור זה על כל תיקונו כאילו הוא הוא 'נוסח אשכנז' האמיתי, שמרה פראנקפורט על הנוסחאות האותנטיות, הקדומות, והרב שוואב דאג לציין כמה מהם: "מברכים 'שלא עשני גוי'... והנוסח בסידור רעדעלהיים הוא 'שלא עשני נכרי', ובאמת מקורו רק מה"ר וואלף היידנהיים וד"ר בער מביבריך ועוד אחד, שהעירו ש'גוי' פירושו 'עם', ולכן הגיהו לומר 'נכרי'... אבל אין זה נוסחת הגמרא במנחות [בדפוסים ישנים שלא שלטה בהם יד הצנזור]". הרב שוואב סבר כי יש "לקיים את הנוסח: 'שלא עשני גוי'".³⁶ כמו כן ברכת "ולמלשינים"... עברה שינויים רבים מחמת הסכנה... וכפי הנראה פתחה הברכה: 'ולמשומדים אל תהי תקוה'... הנוסח הנפוץ בסידורי אשכנז הוא "וכל עושי רשעה כרגע יאבדו", שמחמת הפחד שינו הלשון... אבל בפראנקפורט החזיקו הנוסח המקורי".³⁷

בסדרת שיעוריו שהופיעה בספרו 'עיון תפלה', התייחס הרב שוואב גם למנהגים שלא היתה להם זיקה ישירה לנושאי שיעורו. הוא ציפה שבני אשכנז בדורנו ימשיכו לקיימם. להלן רשימה של מנהגים שהצביע עליהם בשיעורים אלה:

- 'על נטילת ידים'... סמכו הקדמונים לברך ברכה זו בבית הכנסת, אחר שכבר התחלנו התפלה ואמרנו 'אדון עולם'... התקינו שיאמר הש"ץ את הברכות בבית הכנסת.³⁸
- מנהגנו כשיטת הטור והרבה ראשונים ואחרונים, וכן היא שיטת הגר"א, להסמיק ברכת 'אלקי נשמה' לברכת 'אשר יצר', כדי שתהיה ברכה הסמוכה לחברתה... ולא ישנה מן המנהג.³⁹

³⁴ שם, עמי רפז-רפח.

³⁵ שם, עמי שכד.

³⁶ שם, עמי מד.

³⁷ שם, עמי שנד-שנה.

³⁸ שם, עמי לא.

- מברכים "שלא עשני גוי" ... והנוסח בסידור רעדעלהיים הוא "שלא עשני נכרי", ובאמת מקורו רק מה"ר וואלף היידנהיים וד"ר בער מביבריך ועוד אחד, שהעירו ש'גוי' פירושו 'עם', ולכן הגיהו לומר 'נכרי'... אבל אין זה נוסחת הגמרא במנחות [בדפוסים ישנים שלא שלטה בהם יד הצנזור]... לקיים את הנוסח: "שלא עשני גוי".⁴⁰
- מנהגנו, מנהג פראנקפורט, להקדים 'מלביש ערומים' לברכת 'פוקח עורים', וכן איתא בשולחן ערוך או"ח סימן מ"ו סעיף א'.⁴¹
- "אשרינו שאנחנו משכימים ומעריבים ערב ובקר ואומרים פעמים בכל יום", נוסח הלז צריך ביאור, שכיון שאמר: "משכימים ומעריבים", מה זה שחוזר ואומר: "ערב ובוקר"? ונוסח שלנו פה ב'קהל עדת ישורון': "משכימים ומעריבים בכל יום תמיד פעמים באהבה ואומרים".⁴²
- מנהגנו לברך כאן ברכות התורה – אחר כל ברכות השחר ואחר אמירת 'רבון כל העולמים', וכן סודר בטור ושו"ע (עי' סוף סימן מ"ו ותחילת סימן מ"ז) וכן הוא בסדור רב עמרם גאון, וכן כתוב ב'ספר האורה' המיוחס לרש"י ז"ל, וכן מנהג הגר"א (עי' ביאור הגר"א סימן מ"ו סעיף ט' וב'מעשה רב', סי' ח'), וגם המקובל ר' הירץ ש"ץ שסידר התפלה לפי מנהגי אשכנז (ונדפס בטוהינגן לפני ד' מאות שנים) הביא אמירת ברכות התורה קודם פרשת התמיד, אלא שהשמיט ברכת כהנים ומשנת 'אלו דברים', ודלא כמנהגנו שנשתרבו ממנהג הצרפתים שהובא בתוספות (ברכות יא: סוף ד"ה שכבר) לומר פסוקי ברכת כהנים ומשנת 'אלו דברים' תיכף אחר ברכת התורה.⁴³ ובאמת מנהג אשכנז הקדום היה לומר תיכף אחר ברכות התורה פרשת התמיד ופרק 'איזהו מקומן' וברייתא ד"ג מדות (עי' עבודה זרה יט: תוספות ד"ה ישלש) וגם בזה יוצאים ידי חובת הלימוד.⁴⁴ טעם ללימוד מקרא משנה וגמרא על פי הגמרא בקידושין (ל): "לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד"

39 שם, עמי מ.

40 שם, עמי מד.

41 שם, עמי מו.

42 שם, עמי סח.

43 שם, עמי עט.

44 שם, עמי פג.

(סברות המשניות וטעמיהן, ומדרשי המקראות והברייתות והלכות ואגדות), וכתבו התוספות (ד"ה לא) על כן תיקן בסדר רב עמרם גאון כמו שאנו נוהגים בכל יום קודם פסוקי דזמרה לומר מקרא משנה וגמרא, ובתוספות עבודה זרה (יט:): ביארו דהיינו פסוקי התמיד (מקרא) ומשנת איזהו מקומן (משנה) וברייתא דרבי ישמעאל (גמרא). ובחרו באלו מחמת שעכשיו נכנסים לעזרת כהנים, ואם כן מן הראוי והנכון לעסוק כאן בפרשת הקרבנות וברייתא דרבי ישמעאל שהיא ההקדמה לספר תורת כהנים – מדרשי המקראות של סדר הקרבנות.⁴⁵

- "כולנו יודעי שמך ולומדי תורתך", ומנהגנו כנוסח הטור שלא לומר "לשמה", שלא כל אחד זוכה להגיע לדרגת לימוד לשמה, ואדרבה אמרו חז"ל (פסחים נ:): לעולם יעסוק אדם בתורה אף על פי שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה.⁴⁶
- מנהג בני אשכנז להניח טלית ותפלין אחר אמירת ברכות השחר ופרשת הקרבנות.⁴⁷
- התפלות קודם הנחת טלית ותפלין... אין זה המנהג ב'קהל עדת ישורון'.⁴⁸
- בהרבה קהלות אומרים "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" (תהלים ל) קודם 'ברוך שאמר', ומנהג זה נשתרבו מפולין, ויסודו על פי קבלת אר"י ז"ל, ואינו מובא בשו"ע ולא בסדורים שנדפסו לפני ד' מאות שנה, ולכן לא נמצא בנוסח התפלה של 'קהל עדת ישורון' שנתייסד מאות שנים קודם.⁴⁹
- מנהג פראנקפורט להכריז כאן [לפני 'ברוך שאמר']: "שתיקה יפה בשעת תפלה".⁵⁰
- שירת הים... אין מנהגנו לומר פסוק 'כי בא סוס פרעה' וגומר... שאינו בכלל השירה... פסוק 'שמע ישראל'... מוסיפים... וכן המנהג ב...פראנקפורט.⁵¹

⁴⁵ שם, עמ' פט.

⁴⁶ שם, עמ' פא.

⁴⁷ שם, עמ' קד.

⁴⁸ שם, עמ' קד.

⁴⁹ שם, עמ' קח.

⁵⁰ שם, עמ' קח.

⁵¹ שם, עמ' קצא-קצב.

- מנהגו של החזן פריזלאנדר, שהיה הש"ץ של 'קהל עדת ישורון' בפראנקפורט, היה לומר 'ח'י' בפתח בסוף 'שתבח', וכן נהג בנו אחריו.⁵²
- ב'יהא שמיה רבא'... אומרים 'תברך'.⁵³
- צריך הש"ץ או העולה לומר: "ברוך ה' המבורך" ביחד עם הציבור... ואין לו לאחר לומר: "ברוך ה' המבורך" אחר עניית הקהל.⁵⁴ כן הוא מנהג קהלתנו.⁵⁵
- מנהג פראנקפורט, ועוד כמה קהילות קדושות באשכנז, שאין הש"ץ חוזר "ה' אלקיכם אמת", אלא מסיים בקול גדול: "אמת".⁵⁶
- "גואלנו ה' צבאות שמו"... מנהג בני פראנקפורט שלא לומר פסוק זה, ומקורם מהרוקח והר"ץ גאות.⁵⁷
- "ברוך אתה ה' גאל ישראל"... הש"ץ מסיים הברכה בקול רם... כדי שאותם שהם באמצע פסוקי דזמרה יענו 'אמן', אבל כדי להראות ולהורות שאלו המתפללים עמו ביחד לא יפסיקו, אינו אומרה באותו הקול של שאר התפלה, אלא מנמיך קולו קצת. אמנם יש פוסקים הסוברים שיש לענות 'אמן' אחר ברכה זו, על כן נכון שהצבור יאמרו הברכה ביחד עם הש"ץ כדי להוציא עצמם מספק עניית 'אמן'.⁵⁸
- הגר"א אומר בקדושה 'לדור ודור': 'וְשִׁבְחֶךָ' בקמץ, ששרשו 'שבחה' לשון נקבה... נוסח שלנו: 'וְשִׁבְחֶךָ' משורש 'שבח', לשון זכר.⁵⁹
- "חננו מאתך בינה דעה והשכל", כפי מנהג פראנקפורט, וכן ראיתי סידור קדום שלפני שש מאות שנים.⁶⁰
- "שבענו מטובך", ויש גורסים "ושבענו מטובה"... אלא שבשבת ויום טוב אומרים "ושבענו מטובך", אבל מנהגנו לומר גם בכל ימות השבוע "מטובך".⁶¹

52 שם, עמי סא. ועיי שם עמי קטו.

53 שם, עמי קצט.

54 שם, עמי קצז.

55 שם, עמי ר.

56 שם, עמי רלא.

57 שם, עמי רפז-רפח.

58 שם, עמי רפח.

59 שם, עמי קצד.

60 שם, עמי שכד.

- "ולמלשינים" ... ברכה זו עברה שינויים רבים מחמת הסכנה שרחפה על בני א-ל חי... וכפי הנראה פתחה הברכה: "ולמשומדים אל תהי תקוה" ... הוכרחו היהודים לשנות הברכה... וממשיכה הברכה: "וכל המינים... כרגע יאבדו", אבל הנוסח הנפוץ בסידורי אשכנז הוא "וכל עושי רשעה כרגע יאבדו", שמחמת הפחד שינו הלשון... אבל בפראנקפורט החזיקו הנוסח המקורי.⁶²
- "ולעולם לא נבוש כי בך בטחנו". ויש גורסים "ושם חלקנו עמהם לעולם" ... אבל מנהג דידן "ולעולם לא נבוש", וכן הוא במחזור ויטרי ובאבודרהם ועוד.⁶³
- בכל עת שאנו מגיעים לסיום קריאת התורה של אחד מחומשי התורה, אנו קוראים בקול רם: "חזק ונתחזק". רק שתי מילים אלה. זהו מנהג אשכנז שלנו, המבוסס על פסוק בשמואל-ב'.⁶⁴
- תפילין בחול המועד... מנהגנו להניח תפילין, כשיטת רוב הפוסקים, וכן מנהג בני אשכנז, אף שהיום כבר נדו הרבה ממנהג המקורי.⁶⁵
- מנהג בני אשכנז לומר הסליחות של בה"ב בחציו השני של חודש מרחשוון, ולא בחציו הראשון... מתענים ג' תעניות... בה"ב אחר י"ז במרחשוון.⁶⁶
- המנהג שאחר אמירת הסליחות קודם התפלה מכריז החזן בקול: "נטילת ידים", להזכיר ההמון שיטלו ידיהם שנית קודם התפלה.⁶⁷
- בדרך כלל מתחיל החזן 'ברכות והודאות', אמנם בראש השנה וביום הכפורים מתחיל הש"ץ מ'ברוך אתה ה'... שאין להפסיק באמצע השבחים.⁶⁸

61 שם, עמי שמא.

62 שם, עמי שנד-שנה.

63 שם, עמי שנט.

64 Rav Simon Schwab, 'Reflections on the Fiftieth Anniversary of K'hal Adath Jeshurun', in: The Living Hirsschian Legacy, Essays on "Torah im Derech Eretz" and the Contemporary Hirschian Kehilla, New York-Jerusalem 1988, p. 195; Rav Shimon Schwab, Selected Speeches, Lakewood 1991, p. 234

65 עיון תפלה, עמי פ-פא.

66 שם, עמי רנג.

67 שם, עמי לא.

- יש טעם לשבח למנהג פראנקפורט שבאמירת הקדושה בראש השנה ויום הכיפורים אומרים: "ככתוב וקרא זה אל זה ואמר", ומשמיטים תיבות "על יד נביאיך", כדי שיהיה סכום של שש תיבות ולא יותר, דוגמת כנפי החיות.⁶⁹
- קודם תקיעת שופר... מכריזים: "שתיקה יפה בשעת תקיעת שופר וברכותיה".⁷⁰
- בהושענא רבה... נדפס בסידורים באותיות קטנות אחר כל הקפה פסוק אחד השייך לאותה מדה... אין מנהג פראנקפורט לאמרם.⁷¹
- מכריזים... לפני קריאת המגילה: "שתיקה יפה בשעת קריאת המגילה וברכותיה".⁷²
- מנהג... יש לנו... קרובץ לפורים שיסד הקלירי.⁷³
- המנהג שהמוהל פותח 'וכרות' בקול רם, לעורר זכותו של אברהם אבינו.⁷⁴
- בין חרדי גרמניה, פאה נכרית היתה תנאי בל יעבור, ומעולם לא הציצה שיערה אחת החוצה.⁷⁵

הליכתו של הרב שוואב בדרכי אבותיו נבעה מתוך אמונה כי זו חובתו האישית, כמילוי רצונו של הקב"ה, ולא מתוך רגשות חיבה סתמיים לאבותיו. הוא האמין שקהילות אשכנז של אבותיו היו מופת של חיי תורה אמיתיים, גם בעת האחרונה לקיומן:

אירופה המערבית לא היתה משופעת במאסות של המוני יהודים כבאירופה המזרחית. מאידך, היא היתה מקום משכנן של קהילות קדושות, איים בים של התבוללות: פראנקפורט דמיין, ברלין, לונדון, אנטוורפן, קהילות שהתגברו על מאה שנות השתלטות ריפורמית. בני

⁶⁸ שם, עמ' קצד.

⁶⁹ שם, עמ' ריב.

⁷⁰ שם, עמ' קח.

⁷¹ שם, עמ' קעט.

⁷² שם, עמ' קח.

⁷³ שם, עמ' שנג.

⁷⁴ שם, עמ' קפב.

⁷⁵ Rav Shimon Schwab, Selected Speeches, Lakewood 1991, p. 249

קהילות אלה היו יהודים שהצטיינו באהבת תורה, יראת כבוד לנושאי דגל התורה, דקדוק בשמירת המצוות, – מגינים תקיפים של אמונת ה' ומסורת הדורות...

מה היו סימני ההיכר המרשימים ביותר? הבה נבקר בבית הכנסת הגדול בפראנקפורט דמיין, בה גדלתי בצעירותי. בנוי כמבצר איתן, מצופה בשיש ונחושת, היה זה בית הכנסת שהנהיג רבינו הגדול רבי שמשון ב"ר רפאל הירש זצ"ל, ואחריו חתנו רבי שלמה זלמן ברויאר זצ"ל. אלפיים איש מילאו את האולם הענק שלו, חובשים בגאון את הצילינדרים שלהם – המקבילה האשכנזית ל'שטריימל' החסידי – כאשר כל מקום פנוי מתמלא כדי לשמוע את הדרשות החוצבות להבות אש - - -

בחג השבועות, הקישוט בצמחים וענפים הפך את בית הכנסת לגן פרחים מרהיב עין - - -

בימים נוראים, היה זה בית מדרש של לבן על גבי לבן, שכן בראש השנה כמו ביום כיפור כולם לבשו 'קיטל' וכיפה לבנים, ועמודי הקריאה הקטנים שעליהם הונחו המחזורים היום מכוסים בלבן - - -

בסוכות, חורשה של לולבים נעה באחידות ובהרמוניה לצלילי ההלל: 'כי לעולם חסדו' - - - ולאחר מכן הוכנסו הלולבים לבית קיבול מיוחד לכך הבנוי בכל מושב שבבית הכנסת...

הנאצים ימ"ש ביקשו להצית את בית הכנסת, אך הוא לא נשרף, לכן פוצצו אותו...⁷⁶

כדי להכיר את מנהגי אשכנז האמתיים, צריך לעמול שנים רבות ולאסוף מרחבי ספרי רבותינו את מה שנכתב עליהם. לא ניתן להכיר את מנהגי אשכנז בצורה נכונה על סמך זכרונותיהם של קשישים, שנשאלו עליהם למעלה מששים שנה אחר שעזבו את קהילות מולדתם בגרמניה.

במסע לארצות הברית שערכתי לאחרונה, נפגשתי עם רבים מזקני יוצאי גרמניה. אנשים יקרים וחביבים אלה היו נערים צעירים כאשר נאלצו לנטוש את קהילותיהם, והיום הם מתקשים מאוד להיזכר בפרטים המדויקים של אותו עולם ששקע. לא מיבעי כאשר הם מודים בטשטוש הזכרון, אך אפילו כאשר הם משוכנעים באמיתות זכרונם, מתברר לעתים כי הרגל רב השנים במנהגים אחרים פגע במרקם הזכרונות שלהם, והביאם לחשוב שכך נהגו מאז ומתמיד, מה גם שהיו עדיין ילדים כאשר חיו בחיק קהילת הוריהם, ולא נתנו דעתם לפרטי המנהגים.

אביא מנהג אחד לדוגמא. יידי מוהר"ר ישראל (סידיני) שטראוס שליט"א, מעמודי התווך של 'קהל עדת ישורון', ניו יורק, פנה אל כמה מיוצאי פראנקפורט החיים כיום בווישינגטון הייטס, ושאלם: האם בקהילת המוצא שלהם, נהגו אומרי הקדיש להתעטף בטלית? כולם ענו לו פה אחד, שלא היה מנהג כזה בפראנקפורט, ואומרי הקדיש מעולם לא הקפידו להתעטף בטלית.

ומה אומרים לנו המקורות המוסמכים? בספר המפורט ביותר של מנהגי פראנקפורט דמיין, 'דברי קהלת', שחובר בידי דיין הקהילה רבי שלמה זלמן גייגר, נאמר: "האומר קדיש יתום יתעטף מפני כבוד הצבור, ומזה נהגו האבלים להתעטף גם בערב בעת התפלה".⁷⁷ במקור מתקופת ה'חתם סופר' נאמר כי בפראנקפורט אף "אבלים קטנים מניחים טלית בשעת קדיש".⁷⁸ על מנהג זה המשיכו לשמור בקפידה גם בקהילתו של רש"ר הירש בפראנקפורט, 'קהל עדת ישורון', ונחקק – בלשון נחרצת וחד משמעית – בין תקנות הקהילה שהופיעו בשנת תרפ"ז, שש שנים לפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה: "אין מניחים לאף אחד לומר קדיש, אם אינו מעוטף בטלית כראוי".⁷⁹

הרי שעל סף השואה עוד שמרו על מנהג קדומים זה. איך טעו בכך זקני יוצאי פראנקפורט? ב'קהל עדת ישורון' בווישינגטון הייטס, שבעיקרון שומרת על מורשת פראנקפורט, אין מקפידים עוד על התעטפות בטלית. וזכרון ההווה גבר על זכרון העבר.

⁷⁷ רש"ז גייגר, דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' 46.

⁷⁸ קובץ מנהגי פפד"מ מתקופת החת"ס, העתקת כת"י ר' בנימין ווילהלם פון.

⁷⁹ Synagogen-Ordnung für die Gemeinde-Synagoge der Israelitischen Religionsgesellschaft in Frankfurt am Main, Frankfurt a. M. 1927, Paragraph 12

בהושענא רבה תשס"ג, נלקחה מעמנו עטרת ראשי, אמי מורתי, מרת חוה פולק-
המבורגר ע"ה, בת רבי דוד אנסבאכער זצ"ל בנירנברג. גיבורת רוח בת גדולים
היתה, ולצורך תיאור גדולתה אצטרך לייחד ספר בפני עצמו. אלמלא היא, לא
הייתי מגיע לכתיבת סדרת הספרים 'שרשי מנהג אשכנז'. אמונתה בנחלת הרוח
של אבותיה, באה לידי ביטוי ברור בחיבורה: Eine Grossmutter Macht
Verse, שהופיע בשנת תשמ"ב, ואצטט הימנו את שירה הבא:

Jahrzeit

Die Mutter zündet an das Jahrzeitlicht,
um ihren Vater. – Ich hatte ihn im Leben nicht gekannt;
ich kenne nur sein schönes ehrwürdiges Gesicht,
von jenem Bild dort an der Wand.

Das Licht fällt auf das Antlitz meines Ahnen;
ich seh' sein Lächeln, klug und fein;
mir ist, als wollt' er mich gemahnen:

“Willst meine Tochter, meine Enkelin, du sein?”

“Ja, teurer Ahn”, so rufe ich, “ich will!

Ich will Dein Erbe tragen in mir fort;
will es in meinem Herzen tragen still,
und will es tönen lassen in dem Wort!”

Es ist mir meine Tradition, mein Erbe, kein Ballast,
ich spotte, müsst' es sein, auch Hohn und Witzen.

“Was Du ererbt von Deinen Vätern hast,
erwirb es, um es zu besitzen!”

מילות השיר בתרגום חופשי לעברית:

יאַהרצײט

אמא מדליקה את נר יום הזכרון,
על אביה, שלא פגשתיו עד יומו האחרון;
מכירה אנכי רק את פניו הנאות והמכובדות,
מאותה תמונה התלויה על אחד הקירות.

האור מרצד על פני זקני,
 רואה אני את חיוכו, עדין ופקחי;
 תחושתי היא, כאילו חפץ הוא לידע:
 "התרצי, בתי, להיות לי נכדה?"
 "כן, סב יקר", כך הנני מכריזה, "רוצה אני!"
 ברצוני לשאת הלאה את ירושתך בקרבי;
 משתוקקת אני לשאת זאת בלבי פנימה,
 וחפץ נפשי הוא להשמיעה במילותי, קול ארימה.
 המסורת שלי, הירושה שבידי, לי אינה עול,
 ביכולתי לבוז, לכשצריך, אף ללעג וקלס גדול.
 "מה שמאבותיך לך ירושה,
 החזק בו כנכס, שאין לו תמורה!"

סדרת הספרים 'שרשי מנהג אשכנז' נועדה להעניק ללומד ולמתענין את היכולת להכיר לעומק ולרוחב את מסורת ההלכה הותיקה של בני אשכנז. הכנתם הצריכה עמל, וחב אני חוב של תודה לחתני אהובי, הרב יוסף שלמה מאיר שליט"א, שתתן את חלקו, בבינה, דעה והשכל, לבירור הסוגיות הנידונות, ועמד לימיני לאורך כל הכנתו של כרך זה. תודה גם לידידי הרב שלמה יהודה ליב הופמן שליט"א על הערותיו הנבונות וטוב טעמו.

כבר אמרו המושלים: דגים מתים נסחפים בזרם, דגים חיים שוחים נגדו. לא אחת נדרשת גבורה לעמוד מול לחץ חברתי כאשר שומרים על מסורת אבות. לא כולם ניחוונו בגבורה כזו. החשש – שהוא ברוב המקרים חשש שוא – שמא מישהו ילעג לאדם הנוהג בדרך המקובלת מן האבות, הוא מאבני הנגף הגדולים לקיומה. אחד הכללים בחכמת הנפש הוא, שאף אחד אינו יכול לגרום לאדם לחוש נחות, בלי הסכמתו הוא. לפיכך הורה הרמ"א בסימן הראשון בשולחן ערוך: "לא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת ה'".

יתברך".⁸⁰ יש ב"ה במחננו גיבורי כח השוחים נגד הזרם ואינם מתביישים באבותיהם ובדרך העתיקה שקיבלו מהם, וראויים הם לכל שבח. שלמי תודה לידי"נ הרב ישעיהו שנלר שליט"א, המסור בכל לב לבנינה של מסורת אשכנז בשלימותה. בתור נכדם של הרב ד"ר יצחק ברויאר, ולמעלה בקודש בהנהגת אם קהילות אשכנז, פראנקפורט דמיין, הג"ר שלמה זלמן ברויאר ומאור עינינו הגרש"ר הירש, זצוק"ל, הריהו נושא בגאון את דגל האמת הצרופה של תורתם, יחד עם רעהו, מייסדו האמיץ וברוך הכשרונות של בית הכנסת 'קהל עדת ישורון' בשכונת רמות בירושלים, הרב מיכאל פרידמן שליט"א, שהשקיע כחות עצומים בבנינה הרוחני המפואר של הקהילה.

מגיבורי הכח יש להעלות על נס את ידי"נ הרה"ג ר' דוד יחיאל כהן שליט"א, כהן שדעתו יפה, מנכדי אחד הגדולים במנהיגי היהדות החרדית, הג"ר אשר מיכאל כהן בעל 'מנחת אשר' אב"ד באזל זצ"ל. הוא האיש שכבר לפני כמה שנים יסד בבני ברק מנין לשמירת גחלת אשכנז בטהרתה. הציות המוחלט לפסקי רבותינו שבאשכנז הוא נר לרגליו, ונאמן הוא להוראת הגר"ש שוואב, שבקהילתו בווינגטון הייטס גדל, לא "להתבוסש מהרוב", ולמרות כל הלחצים והקשיים הריהו ממשיך ללכת במסילה הישנה ולסקול אותה מהאבנים שמושלכות עליה, יחד עם רעהו, איש רב פעלים העשוי ללא חת, ידידינו הרה"ג ר' אברהם שלמה סולומון שליט"א, שהשקיע לבו, נפשו ומאודו לחיזוק בנינה הטהור של מסורת אשכנז.

זכו הללו שבמסגרת בתי הכנסת שלהם התגבשו חוגים של אברכים ובני ישיבות שמבקשים לעבוד את ה' כדרך שעבדוהו אבותינו, ללא סלקטיביות ופשרות, כדי לשמור על גחלת מסורת אשכנז המובהקת שלא תכבה. יהי רצון שכרך רביעי זה, כקודמיו, יתרום את חלקו למטרה נעלה זו.

ב. ש. ה.

⁸⁰ ועיי היטב בדברי מהר"ם די-לונזאנו, דרך חיים, מהדי לבוב תרצ"א, דף כד ע"א.

תפילה בנחת ומתינות

תפילות משה רבינו – קצרות וארוכות

יש המקדישים זמן רב לתפילה, ויש הממעטים בהקצבת זמן לתפילה; יש המאריכים אותה על ידי אמירה איטית, ויש המאריכים אותה על ידי הוספות על גופי התפילות. מאז היות ישראל לעם קיימות בו שתי אפשרויות תפילה, שתיים שהן ארבע: קצרה וארוכה, מהירה ואיטית. משה רבינו ע"ה גילה במעשיו את קיומה של תפילה בת רגע ואת קיומה של תפילה ארוכה הנמשכת שבועות רבים ללא הפוגה. "שאלו תלמידיו את ר' אליעזר: עד כמה יאריך אדם בתפלה? אמר להם: אל יאריך יותר ממשה. שנאמר: ¹ 'ואתנפל לפני ה' כראשונה את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה'. ועד כמה יקצר בתפלה? אמר להם: אל יקצר יותר ממשה. שנאמר: ² 'א-ל נא רפא נא לה'. יש שעה לקצר ויש שעה להאריך".³

היו מצבים בהם ראוי היה למשה רבינו להאריך בתפילה, והיו מצבים בהם נדרש לקצר בתפילה, כפי המבואר במדרש: "[כתוב]: 'ויאמר ה' אל משה מה תצעק אלי'.⁴ רבי יהושע אומר: אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: 'בני נתונן בצרה, והים סוגר, ושונא רודף, ואתה עומד ומרבה בתפלה? מה תצעק אלי?'. יש שעה לקצר, ויש שעה להאריך, 'א-ל נא רפא נא לה' – הרי זה לקצר, 'ואתנפל לפני ה' כראשונה ארבעים יום' – הרי זה להאריך".⁵

1 דברים ט, יח.

2 במדבר יב, יג.

3 ספרי, במדבר, פיסקא ק"ה.

4 שמות יד, טו.

5 ילקוט שמעוני, פי בשלח, רמז רלג. ואיתא באבות דרבי נתן, הוספה ב' לנוסחא א', פרק ד': "באותה שעה עג עוגה קטנה ועמד בתוכה ואמר לפניו: רבונו של עולם, איני זז מכאן עד שתפא מרים אחותי שנאמר ויצעק משה אל יי ויאמר וגו'. מכאן אמרו כל המאריך בתפלתו אל יאריך יתיר ממשה, וכל המקצר בתפלתו אל יקצר יתיר ממשה". ומבואר ברש"י, במדבר

מן התורה אין נוסח תפילה קבוע. סגנון התפילה וארכה תלוי היה, מאז מתן תורה ועד אנשי כנסת הגדולה, ביכלתו האישית של המתפלל. "אם היה רגיל – מרבה בתחנה ובקשה, ואם היה ערל שפתים – מדבר כפי יכלתו ובכל עת שירצה. וכן מנין התפלות כל אחד כפי יכלתו, יש מתפלל פעם אחת ביום, ויש מתפלל פעמים הרבה... וכן היה הדבר תמיד ממש רבינו ועד עזרא"⁶.

כיון שלא היה נוסח קבוע, רשאי היה כל יחיד לקבוע את אורך תפילתו. ברם, בעקבות גלות בבל חלה ירידה רוחנית עצומה, ויכולת התפילה של ההמונים לקתה מחוסר ידיעת לשון הקודש. בעקבותיה "עזרא ובית דינו... תקנו כל הברכות והתפלות מסודרות בפי כל ישראל, כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העלג"⁷. אך גם לאחר קביעת נוסח קבוע יכל כל אדם להוסיף משלו על התפילות המתוקנות, וכבר היה "מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני רבי אליעזר, והיה מאריך יותר מדאי. אמרו לו תלמידיו: רבינו, כמה ארכן הוא זה! אמר להם: כלום מאריך יותר ממש רבינו? דכתיב ביה: 'את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה', וגו'. שוב מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני רבי אליעזר, והיה מקצר יותר מדאי. אמרו לו תלמידיו: כמה קצרן הוא זה! אמר להם: כלום מקצר יותר ממש רבינו? דכתיב: 'א-ל נא רפא נא לה'⁸."

ארכנות זו וקיצורה בימי רבי אליעזר, מתייחסת לתוספת התפילה שאחר התפילה הקבועה, כפי שהסביר רבי מנחם המאירי (ה' טי-ע"ה): "אין לנו באריכותו או בקצרו כלל, אחר שמתפלל תפלה קבועה, אם האריך הרבה, הרי

יב, יג: "רפא נא לה', מפני מה לא האריך משה בתפלה? שלא יהיו ישראל אומרים: אחותו נתונה בצרה, והוא עומד ומרבה בתפלה. דבר אחר שלא יאמרו ישראל בשביל אחותו הוא מאריך בתפלה, אבל בשבילנו אינו מאריך בתפלה".

⁶ רמב"ם ה' תפילה פ"א ה"ג.

⁷ שם, ה"ד.

⁸ ברכות לד ע"א. בנוסח אחר במכילתא דרבי ישמעאל, פ' בשלח, פ"א ד"ה ויצעק אל: "מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר, וקצר בברכותיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראית פלוני שקצר בברכותיו? והיו מלעיגין עליו ואומרים עליו: תלמיד חכם קצרן הוא זה! אמר להם: לא קצר זה יותר ממש. שנאמר: 'א-ל נא רפא נא לה'. שוב מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר, והיה מאריך בברכותיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראית זה שהאריך בברכותיו? והיו אומרים עליו: תלמיד חכם מארכן הוא זה! אמר להם: לא האריך זה יותר ממש. שנאמר: 'ואתנפל לפני ה' את ארבעים היום', שהיה אומר יש שעה לקצר ויש שעה להאריך". השוה, ילקוט שמעוני, פ' בשלח, רמז רנ"ו; שם, פ' בעלותך, רמז תשמ"ב.

במשה רבינו נאמר: 'ואתפלל לפני ה' ארבעים יום', ואם הוא מקצר, הרי במשה רבינו נאמר בתפלה על מרים: 'א-ל נא רפא נא לה'".⁹

רבי שמעון בן יוחאי וחבריו – ללא תפילה

החיסכון הגדול ביותר בזמן המוקדש לתפילה, הוא זה המושג על ידי הימנעות כליל מלהתפלל. קיים פטור מוחלט מתפילה ללומדי תורה מושלמים שאינם חדלים מלימודם אף לרגע אחד מחייהם. בברייתא נזכרת הלכה המתייחסת לחכמי תורה אלה: "חברים שהיו עוסקין בתורה, מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה". מי הם בדרגת 'חברים'? "אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחאי וחביריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו – מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה".¹⁰

רבי שמעון בן יוחאי דוקא נזכר כדוגמה למי שאינו מפסיק לתפילה, מפני שכך העיד על עצמו. בירושלמי נמסר כי "רבי יוחנן אמר בשם רבי שמעון בן יוחאי: כגון אנו, שעסוקין בתלמוד תורה, אפילו לקרית שמע אין אנו מפסיקין. רבי יוחנן אמרה על גרמיה [=עצמו]: כגון אנו, שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה, אפילו לתפילה אנו מפסיקין".¹¹

רבי יוחנן, מגדולי האמוראים, ציין שהוא עצמו ובני דורו, אינם בדרגה זו של רשב"י וחבריו, ולכן לעולם אינם פטורים מתפילה. הדעת נותנת, שאם בימיו של רבי יוחנן – שלא הלך ד' אמות בלא תורה¹² – כבר לא נמצאו אישים בדרגה כזו, כל שכן שלא ימצאו בדורות שאחריו, וממילא הלכה זו אינה שייכת לזמן הזה. כך דעת רב עמרם גאון (ד' תרל"א), כפי שעולה מתוספת דבריו בציטוט מאמרו של רבי יוחנן: "אמר ר' יוחנן, לא שנו אלא בדורות הראשונים, כגון רשב"י וחביריו שתורתם אומנתם, אבל אנו מפסיקין בין לקריאת שמע בין לתפלה".¹³ אם כן, רבי יוחנן אינו חולק על רשב"י, אלא מבהיר שהנהגתו של רשב"י מותרת רק לפי מדרגתו בהתמדת התורה. ברם, לפי הירושלמי חולק רבי יוחנן על רשב"י:

⁹ ר"מ המאירי, בית הבחירה עמ"ס ברכות לד ע"א.

¹⁰ שבת יא ע"א.

¹¹ ירושלמי שבת פ"א ה"ב.

¹² ר' יוחנן אמר על עצמו (יומא פו ע"א): "היכי דמי חילול השם? ... רבי יוחנן אמר כגון אנא

דמסגינא ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין".

¹³ סדר רב עמרם גאון. מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' יא.

זה כדעתו וזה כדעתו. רבי יוחנן כדעתו, שרבי יוחנן אמר: הלואי מתפללין כל היום, למה? שאין תפילה מפסדת. רבי שמעון בן יוחי כדעתו, שרבי שמעון בן יוחי אמר: אילו הייתי עומד על הר סיני בשעה שניתנה תורה לישראל, הייתי תובע מלפני הקב"ה שיברא לבן אדם שתי פיות, אחד שיקרא בו בתורה ואחד שיעשה בו כל צרכיו.¹⁴

לפי הירושלמי, סבור רבי יוחנן שמעיקר הדין גם רשב"י וחבריו מחויבים היו בתפילה, ומה שהם נמנעו מתפילה היה לדעתו שלא כדין, אלא שהם לגודל התמדתם הורו לעצמם היתר שלא להתפלל. מכאן, שלדעת רשב"י גם בדורות שלאחריו יכול המתמיד כמוהו לפטור עצמו מתפילה. מצד שני, לדעת רבי יוחנן גם רשב"י וחבריו חייבים היו בתפילה.

ואכן מצינו לאמורא שחי בדור שאחר רבי יוחנן, שהלך בדרכם של רשב"י וחבריו, ולא התפלל אלא אחת לשלושים יום. הגמרא מוסרת על רב יהודה, "דמתלתין יומין לתלתין יומין הוה מצלי",¹⁵ מפני "שהיה מחזר תלמודו כל שלשים יום",¹⁶ ומחמת שהתפילה לא היתה שגורה בפיו היה "רב יהודה מסדר צלותיה ומצלי".¹⁷

רבי משה ב"ר נחמן הרמב"ן (ד' תתקנ"ד-ה' ל') הבהיר שרב יהודה נקט בשיטת ה'חברים', הם רשב"י וחבריו: "רב יהודה, דמתלתין יומין לתלתין יומין הוה מצלי, לפי שהיה עוסק בתורה וסומך על מה שאמרו: 'חברים שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה'.¹⁸ וכן הסביר רבי יום טוב ב"ר אברהם אשבילי הריטב"א (-ה' פ'): "רב יהודה... דמתלתין לתלתין יומין הוא דמצלי, פירוש, שהיתה תורתו אומנותו, ולא היה מתפלל ומתבטל ממנו לשום צורך בעולם, ודכותיה בלחוד פטור מן התפלה".¹⁹

¹⁴ ירושלמי שם, מתורגם ללשון הקודש. לשון הגמרא בארמית: "דין כדעתיה ודין כדעתיה. רבי יוחנן כדעתיה, דרבי יוחנן אמר: הלואי מתפללין כל היום, למה? שאין תפילה מפסדת. רבי שמעון בן יוחי כדעתיה, דרבי שמעון בן יוחי אמר: אילו הוינא קאים על טורא דסיני בשעתא דאיתיהיבת אורייתא לישראל, הוינא מתבע קומי רחמנא דאיתברי להדין לבר נשא תרין פומין, חד דיהוי לעי באורייתא, וחד דיתעביד בה כל צורכו".

¹⁵ ראש השנה לה ע"א.

¹⁶ רש"י שם ד"ה מתלתין לתלתין.

¹⁷ גמרא שם.

¹⁸ השגות הרמב"ן לספר המצוות, מצות עשה ה'.

¹⁹ חידושי ריטב"א עמ"ס ראש השנה לה ע"א.

על ויכוח בענין זה מספרת הגמרא: "רבי ירמיה הוה יתיב קמיה דרבי זירא והוה עסקי בשמעתא [היינו, רבי ירמיה היה יושב בפני רבי זירא, והיו עוסקים בתורה], נגה לצלויי והוה קא מסרהב רבי ירמיה [היינו, הגיע הזמן להתפלל ועמד בתפילה והיה רבי ירמיה ממהר לעמוד] קרי עליה [קרא עליו] רבי זירא: ²⁰ 'מסיר אזנו משמע תורה, גם תפלתו תועבה'".²¹

על מעשה זה העירו בעלי התוספות: "הא דאמר ליה רבי זירא לרבי ירמיה: 'מסיר אזנו משמוע תורה', וגומר... יש לומר, תורתו היתה אומנתו".²² כלומר, רבי זירא נטה לדרכם של רשב"י וחבריו, ולא הסכים להפסיק את רציפות הלימוד עבור תפילה. גם הרא"ש והר"ן הסבירו כי הכרזת רבי זירא: "מסיר אזנו משמוע תורה, גם תפלתו תועבה", נועדה למי שהתמדתו היא ללא הפסק כלל, "דוקא מי שתורתו אומנתו".²³

רבי אליהו ב"ר חיים הראנ"ח בעל 'מים עמוקים' (ר"ץ-ש"ע) פירש, שאמנם רבי זירא סבר כיון שהם עוסקים בתורה ללא היסח הדעת, הרי דינם כרשב"י וחבריו שאין מפסיקין לתפלה, אך רבי ירמיה בענוותנותו לא החזיק גדולה בעצמו שתורתו אומנתו, וסבור היה שצריך הוא להפסיק את לימודו לתפלה.²⁴ הסבר כזה הציע גם רבי יהודה אריה ליב אלטר מגור בעל 'שפת אמת' (תר"ז-תרס"ה).²⁵ הרמב"ם הביא את הנהגת רשב"י כהלכה לדורות, למי שהגיע למדרגתו: "אם היתה תורתו אומנתו ואינו עושה מלאכה כלל, והיה עוסק בתורה בשעת תפלתו – אינו פוסק, שמצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה".²⁶ דרכו של הרמב"ם להביא כל המצוות הנוהגות בזמן הזה. העובדה שאין בדורותינו איש משיעור קומתו של רשב"י אינה משנה את ההלכה. זהו רק חסרון ביכולתנו הרוחנית. ה'בית יוסף' בשולחן ערוך שלו קיבל את דעת הרמב"ם, אך הביא את ההלכה מהפן המציאותי של דורותינו, וכך הורה: "מי שתורתו אומנתו, כגון רשב"י וחבריו, מפסיק לקריאת שמע ולא לתפלה; אבל אנו, מפסיקים בין לקריאת שמע בין לתפלה".²⁷ אין בינינו אדם ברמת ההתמדה של רשב"י וחבריו, "דהם לא היו

²⁰ משלי כח, ט.

²¹ שבת י ע"א.

²² תוס' שבת יא ע"א ד"ה כגון אנו. כך בתירוץ הראשון שם. ועוד תירצו שם: "עדיין לא היתה שעה עוברת".

²³ הלכות הרא"ש, שבת, פ"א סי' י"ט; חידושי הר"ן עמ"ס שבת דף יא ע"א ד"ה כגון אנו.

²⁴ דרשות מהרנ"ח, פ' צו; שו"ת חיים שאל, ח"א, סי' א'.

²⁵ חידושי שפת אמת עמ"ס שבת דף י ע"א.

²⁶ רמב"ם ה' תפלה פ"ו ה"ח.

²⁷ שו"ע או"ח סי' ק"ו סעיף ב'.

עוסקים כלל במלאכתם, ואין מבטלין מלימודם אפילו רגע, אבל אנו שמפסיקין מדברי תורה למלאכתנו, כל שכן שנפסיק לתפלה".²⁸

וכבר כתב הרא"ש כי ההיתר של רשב"י לא שייך לדורות אלה, בהן רמת ההתמדה היא נמוכה בהרבה: "זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד, וגם אין תורתנו כל כך אומנותנו, והרבה שעות אנו מבטלים ביום; נבטל תורתנו בשעת תפלה, ונשלים אותה השעה משעות הבטלות ביום, ונצא ידי חובתנו בתורה ובתפלה".²⁹

חסידים הראשונים – ריבוי תפילה

התמדה עילאית וריכוז עצום בלימוד שהיו לרשב"י וחבריו, לא רק שאינם מצויים בדורות הללו, אלא אף בימי קדם היו נדירים. חז"ל מסרו כי חסידי עליון בימי קדם היו מקדישים זמן רב לתפילה, ועל כך נזכרו לשבח במשנה: "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים".³⁰ דרכם זו הובאה במשנה כדוגמא ומופת לכל ישראל. חז"ל לימדו כי לא רק שעה קודם התפילה ראוי לשהות, אלא גם לאחריה, כפי ש"אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך לשהות שעה אחת אחר תפלתו".³¹ לפיכך נאמר בברייתא: "המתפלל צריך שישהא שעה אחת קודם תפלתו, ושעה אחת אחר תפלתו".³²

היות ומדובר בשלוש תפילות ביום, נמצא שאותם חסידים היו מקדישים את רוב שעות היום לתפילה, תופעה שהפליאה גם את חז"ל עצמם. וכך שנו חכמים: "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין שעה אחת וחוזרין ושוהין שעה אחת. וכי מאחר ששוהין תשע שעות ביום בתפלה, תורתן היאך משתמרת, ומלאכתן היאך נעשית? אלא מתוך שחסידים הם – תורתם משתמרת ומלאכתן מתברכת".³³ וכך הוא נוסח הירושלמי של ההסבר: "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת, ומתפללין שעה, ושוהין שעה אחת לאחר תפילתן. אימתו

²⁸ משנה ברורה סי' ק"ו ס"ק ו'.

²⁹ שו"ת הרא"ש, כלל ד' סי' י"א. הובא בטור או"ח סי' צ'.

³⁰ ברכות ל ע"ב. ועל כך נאמר בגמרא שם לב ע"ב: "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת. מנא הני מילי? אמר רבי יהושע בן לוי: אמר קרא [תהלים פד, ה]: 'אשרי יושבי ביתך'".

³¹ ברכות לב ע"ב. ושם נלמד הדבר ממה שנאמר בתהילים קמ, יד: "אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך".

³² ברכות שם.

³³ שם.

עוסקין בתורה? אימתי עוסקין במלאכתן? אמר רבי יצחק בי רבי אלעזר: על ידי שהיו חסידים, היתה ברכה ניתנת בתורתן, וברכה נתנת במלאכתן.³⁴

התפילה הארוכה והמרובה נחשבה למידתם של הצדיקים, כמאמרו של רבי בנימין בר יפת בשם רבי אלעזר: "למה נמשלו תפלתן של צדיקים כאילת? לומר לך, מה אילה זו כל זמן שמגדלת קרניה מפצילות, אף צדיקים, כל זמן שמרבין בתפלה – תפלתן נשמעת".³⁵ על כל אדם ליטול דוגמה מהצדיקים, כפי שהבהיר רבי מנחם המאירי (ה' טו-ע"ה): "לעולם יהא אדם נוהר בתפלה ולהאריך בה ביותר, ואפילו רואה עצמו שאין תפלתו נשמעת, אל יתייאש הימנה, כי ברוב הימים ימצאנה, וכן אל יחזיק עצמו במכביד ומטריח. דרך הערה אמרו: 'למנצח על אילת השחר',³⁶ למה נמשלו צדיקים לאילה? לומר לך, מה אילה כל זמן שמגדלת קרניה מפצילות, שבכל שנה ושנה מתחדש פיצול אחד בקרניה, כך צדיקים – כל זמן שמרבין בתפלה, תפלתן נשמעת".³⁷

הארכת התפילה סגולה היא לאריכות ימים, כפי המובא בגמרא: "אמר רב יהודה: שלשה דברים [המאריך בהן] מאריכין ימיו ושנותיו של אדם: **המאריך בתפלתו**, והמאריך על שלחנו, והמאריך בבית הכסא".³⁸ חז"ל שם מדריכים את המתפלל באופן הארכת התפילה. "היכי עביד? דמפיש ברחמי",³⁹ שמרבה בבקשת רחמים.

על כחה של תפילה מרובה למדו חז"ל מנבואת ישעיהו הנביא: "ובפרשכם כפיכם – אעלים עיני מכם, גם כי תרבו תפלה – אינני שמע, ידיכם דמים מלאו".⁴⁰ אלמלא מלאו ידיהם דמים, היה הקב"ה שומע את ריבוי תפילתם. על כך אמר רבי לוי: "גם כי תרבו תפלה – מכאן **שכל המרבה בתפילה נענה**".⁴¹ עובדת חיים זו נלמדת גם מתפילתו של משה רבינו, כפי שאמר רבי חנין בשמו של רבי חנינא: "**כל המאריך בתפלתו, אין תפלתו חוזרת ריקם**. מנא לך? ממשה רבינו שנאמר:⁴² ואתפלל אל ה'. וכתוב בתריה:⁴³ וישמע ה' אלי גם בפעם ההיא".⁴⁴

³⁴ ירושלמי ברכות פ"ה מ"ד.

³⁵ יומא כט ע"א.

³⁶ תהלים כב, א.

³⁷ בית הבחירה, שם.

³⁸ ברכות נד ע"ב.

³⁹ שם נה ע"א.

⁴⁰ ישעיהו א, טו.

⁴¹ ירושלמי, ברכות פ"ד ה"א; ירושלמי, תענית פ"ד מ"א.

⁴² דברים ט, כו.

⁴³ שם שם, יט.

גם מתפילתה של חנה לזכות לזרע אנשים, למדו חז"ל על כח התפילה המרובה, שהרי זכתה חנה בבנה שמואל הנביא אחרי שהיא "הרבתה להתפלל לפני ה'".⁴⁵ כך מסר רבי חייא בשם רבי יוחנן רבי שמעון בן חלפתא בשם רבי מאיר: "והיה כי הרבתה להתפלל אל ה' – מיכן שכל המרבה בתפילה נענה".⁴⁶ מאידך גיסא יש פסוק במשלי בו נאמר: "בכל עצב יהיה מותר, ודבר שפתיים אך למחסור".⁴⁷ וביארו המפרשים: "בכל עצב – הנה בכל יגיע ועמל יהיה לאדם יתרון ותועלת, עד שכל מה שיעמול בו יותר יגיע לו מהתועלת יותר, ואולם 'דבר שפתיים', הנה היגיעה והרבוי בו אינו ליתרון אבל למחסור".⁴⁸ יש מרבתינו ז"ל שלמדו מפסוק זה כי ראוי להגביל את ריבוי התפילה. אמר רבי אבא בריה דרבי פפי רבי יהושע דסיכנין בשם רבי לוי, כי "חנה, על ידי שריבת בתפילה, קיצרה בימיו של שמואל".⁴⁹ זוהי איפוא סתירה בין שני מאמרים של רבי לוי, באחד לימד כי המרבה בתפילה נענה, ובשני לימד כי רבוי תפילה גרם לקלקול. את הסתירה הזו מיישבת הגמרא: "כן ליחיד, הן לציבור". כלומר, על ציבור ראוי להרבות בתפילה ואז הציבור נענה, אך על היחיד לקצר בה.⁵⁰ אמנם, רבי מאיר חולק וסובר שגם היחיד ראוי לו להרבות בתפילה.⁵¹ על חשיבות ריבוי התפילה נאמר במדרש תנחומא: "אמר להן הקב"ה לישראל: הוּו זהירין בתפלה, שאין מדה אחרת יפה הימנה... ואפילו אין אדם כדאי לענות בתפלתו ולעשות חסד עמו, כיון שמתפלל ומרבה בתחנונים – אני עושה חסד עמו, שכך כתיב בו: ⁵² 'כל ארחות ה' חסד ואמת', הקדמתי חסד לאמת וצדק למשפט, שנאמר: ⁵³ 'צדק ומשפט מכון כסאך', וגו'".⁵⁴

44 ברכות לב ע"ב.

45 שמואל-א א, יב.

46 ירושלמי שם שם ושם.

47 משלי יד, כג.

48 רלבי"ג שם.

49 ירושלמי, ברכות פ"ד ה"א; ילקוט שמעוני, שמואל-א, רמז ע"ח.

50 עיי' ר"י רוט ור"מ שטיין, שיח יום, בני ברק תשנ"ח, עמ' פב, שביקשו לבאר כי ריבוי תפילה של חנה נבע מחיסרון במידת הבטחון. אך לפי דבריהם עדיין צריך ביאור מאי שנא יחיד מציבור.

51 ירושלמי שם; ילקוט שמעוני, ישעיהו, רמז שפ"ח; שם, משלי, רמז תתק"נ.

52 תהלים כה, י.

53 תהלים פט, טו.

54 מדרש תנחומא, פי וירא, סי' א'.

ויכוח בין שתי הגישות

בשתי דרכים קטביות הילכו חסידי קדם:

- א. לימוד רצוף, ללא תפילה כלל – דרכם של רשב"י וחבריו.
- ב. תפילה של תשע שעות ביום, לימוד ומלאכה בשארית היום – דרכם של חסידים הראשונים.

שתי שיטות קטביות אלה השפיעו על הדורות הבאים. יש מחכמינו שנטו לדרך האחת ויש לדרך השנייה. מסופר בגמרא: "רבא ראה את רב המנונא שהיה מאריך בתפילתו, אמר: מניחין חיי עולם [רש"י: תורה], ועוסקים בחיי שעה [רש"י: תפלה צורך שעה היא].⁵⁵ ורב המנונא סבר, זמן תפלה לחוד, וזמן תורה לחוד".⁵⁶ כאן באו לידי חיכוך שתי הגישות. רב המנונא נטה לדרכם של החסידים הראשונים והאריך בתפלתו, ורבא נטה לדרכו של רשב"י והעדיף לקצר בתפילתו כדי להרבות בלימוד.

גם בני השיטה הקרובה לרשב"י, שיש ליתן את הבכורה ללימוד תורה ולא לעסוק רוב שעות היום בתפילה, לא פטרו את עצמם מתפילה, אלא הגבילו למינימום בו הם חייבים, כדברי הגמרא: "יכול יתפלל אדם כל היום כלו? כבר מפורש על ידי דניאל:⁵⁷ 'וזמנין תלתא [ביומא הוא בריך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם א-להה]".⁵⁸ והסביר הרא"ש: "משמע שאין לו לאדם להתפלל יותר מג' פעמים".⁵⁹

הד לשתי הגישות יש גם במחלוקת האמוראים הבאה, כפי שהיא נמצאת בבבלי: "רבי אלעזר אמר: ...ספק התפלל ספק לא התפלל – אינו חוזר ומתפלל.

⁵⁵ ומבואר בספר נפש החיים, שער ד', פרק כ"ו: "התפלה נקראת בדברי רז"ל: 'חיי שעה', והתורה נקראת: 'חיי עולם', כמאמרם ז"ל בפרק קמא דשבת [י ע"א]: 'רבא חזייה לרב הונא דקא מאריך בצלותא, אמרף מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה', שענין התפלה הוא הוספת תיקון בהעולמות בתוספת קדושה וברכה **באותו עת הקבוע להם**, וכלן אם עברה השעה שוב לא תועיל כלל להוסיף תת בהעולמות התוספת קדושה וברכה".

⁵⁶ שבת י ע"א, מתורגם ללשון הקודש. לשון הגמרא שם בארמית: "רבא חזייה לרב המנונא דקא מאריך בצלותיה, אמר: מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה. והוא סבר: זמן תפלה לחוד, וזמן תורה לחוד".

⁵⁷ דניאל ו, יא.

⁵⁸ ברכות לא ע"א.

⁵⁹ הלכות הרא"ש, ברכות, פ"ג סי' י"ד.

ורבי יוחנן אמר: **ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו**.⁶⁰ ובלשון אחרת בירושלמי: "ספק התפלל ספק לא התפלל – אל יתפלל, ודלא כרבי יוחנן, דאמר ר' יוחנן: **ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו**. למה? שאין תפילה מפסדת".⁶¹ במדרש תנחומא מוצגת מחלוקת זו בצורה מורחבת:

דניאל כתיב ביה: "וזמנין תלתא ביומא הוא בריך על ברכוהי", וגו', ולא פירש באיזה שעה, עמד דוד ופירש: "ערב ובקר וצהריס ואשיחה ואהמה וישמע קולי".⁶² לפיכך אין אדם רשאי להתפלל יותר משלש תפלות ביום. ורבי יוחנן אמר: ולואי יתפלל אדם והולך כל היום. שאל אנטונינוס את רבינו הקדוש: "מהו להתפלל בכל שעה?". אמר ליה: "אסור!". אמר לו: "למה?". אמר לו: "שלא ינהג קלות ראש בגבורה". לא קבל ממנו. מה עשה רבינו הקדוש? השכים אצלו, אמר לו: "קירי ברא!".⁶³ לאחר שעה נכנס אצלו, אמר לו: "אמפורטור!".⁶⁴ ולאחר שעה אמר לו: "שלום עליך המלך!". אמר לו: "מה אתה מבזה במלכות?". אמר לו: "ישמעו אזניך מה שפיך אומר, ומה אתה, שאתה בשר ודם, השואל בשלומך בכל שעה אתה אומר: 'מבזה!', מלך מלכי המלכים, על אחת כמה וכמה שלא יהא אדם מטריחו בכל שעה!".⁶⁵

לפי דברי המדרש סבר רבי יוחנן שמותר להתפלל יותר משלוש תפילות ביום, ואדרבה, הלואי ויתפלל אדם כל היום כולו. אולם רבינו הקדוש סבר שריבוי תפילה הוא ביזוי המלכות. כלומר, לא רק מצד ביטול תורה יש להגביל את התפילה, אלא גם מצד אופי התפילה עצמה, שנעשית נדושה אם מפריזים בה.

⁶⁰ ברכות כא ע"א.

⁶¹ ירושלמי ברכות ריש פ"א.

⁶² תהלים נה, יח.

⁶³ פירש רש"י בחולין קלט ע"ב ד"ה בפתי מילא: "קירי – הוא לשון אדון, בירי – הוא עבד". לפי זה 'קירי ברא' הוא אדונו של העבד. השה רש"י עירובין נג ע"ב ד"ה מרי כירי: "קירי – והוא אדון". רש"י עבודה זרה יא ע"ב ד"ה קירי: "קירי – קצין". ובשו"ת רדב"ז, ח"א, סי' קס"ג ציין כי "קירי בלשון יון: אדוני".

⁶⁴ רומית: imperator, מצביא, קיסר.

⁶⁵ מדרש תנחומא, פי' מקץ, אות ט'.

להלכה נפסק שאין להתפלל יותר משלוש תפילות, ורק במקרה של ספק אם התפלל – ניתן לסמוך על דעת רבי יוחנן ולחזור ולהתפלל,⁶⁶ יש אומרים בתנאי שמתפלל תפלה זו על דעת שהיא נדבה ובלשון תחנונים,⁶⁷ וצריך לחדש משהו באחת מברכותיה שלא היה צריך לו בתפילתו הקודמת,⁶⁸ ולהתפלל תפילה זו בלא היסח הדעת כלל,⁶⁹ וגם אז הותר הדבר רק בשמונה עשרה של חול, שהיא בקשת רחמים, ולא בברכות אחרות,⁷⁰ ואף לא בתפילות עמידה של שבת ויום טוב.⁷¹ ויש אומרים שרבי יוחנן עצמו לא התיר אלא בתפילת ערבית, שהיא רשות, לחזור ולהתפלל מספק ללא תנאי, אבל בתפילות היום שהם כנגד תמידים, אסור לחזור להתפלל סתם אפילו מספק משום:⁷² 'בל תוסיף', אם לא שיעשה אותה תפילת נדבה.⁷³

דרך ביניים : צמצום התפילה ואמירתה בנחת

עבור כלל ישראל הורו רבותינו דרך ביניים, לא את הקטביות של לימוד ללא תפילה, ולא את הקטביות של תפילה ברוב שעות היום, אלא הקדשת זמן מוגבל לתפילה, כדברי בעל 'מנורת המאור': "אף על פי שבכל הדבורים טוב לקצר, אבל בתלמוד תורה ותפלה, טוב שלא יקצר יותר מדאי ושלא יאריך יותר מדאי".⁷⁴ צריך הוא המתפלל להאריך, אך לא יותר מדי; עליו להקדיש לה פרק זמן סביר, ולא למהר בה. תפילה במתינות וללא חיפזון נחשבת על שלושת הדברים המאריכים חיי אדם. "אמר רב יהודה: שלשה דברים [המאריך בהן] מאריכין ימיו

⁶⁶ סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' נ; רש"י ברכות כא ע"א ד"ה ולואי שיתפלל (בשם בה"ג); תוסי' שם ד"ה ורבי יוחנן אמר.

⁶⁷ ספר האשכול, עם נחל אשכול, האלברשטאדט תרכ"ח, ח"א, עמ' 21 (בשם רב האי גאון); ספר האורה, ח"א, סי' י"ח; רמב"ם ה' תפילה פ"י ה"ו; הלכות הרא"ש, ברכות, פ"ג סי' י"ד (ע"פ הרי"ף).

⁶⁸ טור או"ח סי' ק"ז.

⁶⁹ שו"ת הרא"ש, כלל ד' סי' י"ג; הלכות הרא"ש, ברכות, פ"ג סי' י"ד (ע"פ רב האי).

⁷⁰ מחזור ויטרי, סי' רכ"ח (ע"פ שאלתות דרב אחאי).

⁷¹ הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם ה' תפילה פ"א ה"י; שו"ת הרא"ש, כלל ד' סי' י"ג (ע"פ הרי"ף).

⁷² דברים יג, א.

⁷³ ספר ראבי"ה, ח"א, עמ' 39, סי' ס"ד; ספר אור זרוע, ח"א, סי' צ"ד (ע"פ ר"ח); ח"י הרשב"א עמ"ס ברכות כא ע"א ד"ה הא; תשובות הרשב"א, ח"א, סי' צ"א.

⁷⁴ מנורת המאור, הנר השלישי, כלל ג', ח"א, פרק י"ט.

ושנותיו של אדם: המאריך בתפלתו, והמאריך על שלחנו, והמאריך בבית הכסא.⁷⁵

תפילה במתינות היתה נחלתם של בני עליה, בעוד יושבי קרנות ראו את התפילה כמשא שממהרים להיפטר ממנו. חז"ל עודדו את אריכות התפילה, וכך אמר רבי חנין אמר רבי חנינא: "כל המאריך בתפלתו אין תפלתו חוזרת ריקם. מנא לן? ממשה רבינו שנאמר: ⁷⁶ 'ואתפלל אל ה'". וכתוב בתריה: ⁷⁷ 'וישמע ה' אלי גם בפעם ההיא'".⁷⁸

מאידך גינו חז"ל את הממהרים בתפילה ומראים כי עבורם היא עול שמבקשים להיפטר ממנו. כידוע רבי אליעזר אומר: "העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונים".⁷⁹ ועל כך באה בגמרא השאלה: "מאי קבע?", ותשובתו של רבי אושעיא: "כל שתפלתו דומה עליו כמשוי".⁸⁰ הנה, אסור לאדם להתפלל בתחושת רצון להיפטר מחובה, אלא מתוך רצון לשפוך שיח לפני רבון העולמים, כדברי רבינו יונה מגירונדי: "לא תהיה אליו התפלה כמשוי, ולא יעשנה כמי שפרע חובר".⁸¹

עול נשיאת משא ושיעבוד לבעל חוב הם דברים שאדם משתוקק לפרוק מעליו, ולכך מכוונים דברי הגמרא שתפילה שאינה תחנונים נאמרת בתחושה שלילית מעין זו, כפי שביאר רבי שמעון ב"ר צמח דוראן הרשב"ץ (ק"ך-ר"ד): "לשון 'קבע', שעושה אותה כדבר הקבוע עליו חובה, וממהר ליפטר ממנה, ואומר: מתי אפרוק עול זה מעלי? ואילו לא נתחייבתי בה היה יותר טוב לי!"⁸²

איכותה של תפילה כזו ירודה היא, ואף רבי מנחם המאירי בעל 'בית הבחירה' (ה' טי-ע"ה) הצביע על פחיתותה: "פירשו בגמרא: איזהו קבע? כל שתפלתו דומה עליו למשוי! כלומר חק קבוע עלי להתפלל, אתפרק ממנו מהר, או שאין אומר

⁷⁵ ברכות נד ע"ב.

⁷⁶ דברים ט, כו.

⁷⁷ שם שם, יט.

⁷⁸ ברכות לב ע"ב.

⁷⁹ ברכות כח ע"ב.

⁸⁰ ברכות כט ע"ב.

⁸¹ פירוש רבינו יונה מגירונדי עמ"ס אבות פ"ב מי"ג.

⁸² רשב"ץ, מגן אבות, עמ"ס אבות פ"ב מי"ח. השוה פירוש רבי עובדיה ברטנורה עמ"ס ברכות פ"ד מ"ד: "העושה תפלתו קבע – שתפלתו דומה עליו כמשוי. ולשון 'קבע', שאומר חוק קבוע עלי להתפלל, וצריך אני לצאת ממנה". וכעין זה כתב ר"א אזכרי בספר חרדים, פרק מ"ד: "אל תעש תפלתך קבע, כמשוי עליך, מתי תשליכנו".

תפלתו בלשון תחנונים, אלא שקוראה כקורא באיגרת דרך מצות אנשים מלומדה".⁸³

תפילה שאינה מעוררת תחושת 'משוי' נאמרת במתינות, והיא המובחרת, כפי שהורה להלכה רבי יעקב ב"ר אשר בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג): "יתפלל דרך תחנונים כרש המבקש בפתח, ובנחת, ושלא תראה עליו כמשוי, ומבקש ליפטר ממנה".⁸⁴

תפילה מסודרת בבית הכנסת הגדול בלונדון בשנת תקס"ט

החשש שמא תיראה התפילה כמשוי, עומד ביסוד איסורים נוספים שחז"ל אסרו:

א. "אמר רב חסדא: לעולם יכנס אדם שני פתחים בבית הכנסת. שני פתחים סלקא דעתך? אלא, אימא: שיעור שני פתחים, ואחר כך יתפלל".⁸⁵ ופירש רש"י: "שיעור של שני פתחים רוחב יכנס לפנים, שלא ישב סמוך לפתח, דנראה עליו כמשוי עיכוב בית הכנסת, ויהא מזומן סמוך לפתח לצאת".⁸⁶

⁸³ ר"מ המאירי, בית הבחירה עמ"ס ברכות כט ע"ב.

⁸⁴ טור או"ח סי' צ"ח.

⁸⁵ ברכות ח ע"א.

⁸⁶ רש"י שם ד"ה שיעור של. וכן הובא בשו"ע או"ח סי' צ' סעיף כ': "יכנס שיעור שני פתחים ואחר כך יתפלל. יש מפרשים שיעור שני פתחים, דהיינו ח' טפחים, יכנס לפנים, שלא ישב אצל הפתח, שנראה כמשאוי ישיבת בית הכנסת. ולפי זה אם יש לו מקום מיוחד אצל הפתח, אין בכך כלום".

- ב. "אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה"⁸⁷. ופירש רש"י: "אל יפסיע פסיעה גסה, לפי שמראה בעצמו שעכוב בית הכנסת דומה עליו כמשוי"⁸⁸.
- ג. הורה הטור: "ובבואו להתפלל ישהא מעט קודם שיקום להתפלל", כפי מנהגם של חסידים הראשונים שהיו שוהין שעה אחת קודם תפלה כדי שיכוונו לבם למקום ושעה אחת לאחר התפלה. כל זאת כדי "שלא תהא נראית עליו כמשוי, שממהר לצאת ממנה"⁸⁹. וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך: "ישהה שעה אחת קודם שיקום להתפלל, כדי שיכוין לבו למקום; ושעה אחת אחר התפלה, שלא תהא נראית עליו כמשאוי, שממהר לצאת ממנה"⁹⁰. כל זאת על פי פסקו של הרמב"ם: "צריך לישב מעט קודם התפלה כדי לכוין את לבו, ואחר כך יתפלל בנחת ובתחנונים, ולא יעשה תפלתו כמי שהיה נושא משאוי ומשליכו והולך לו, לפיכך צריך לישב מעט אחר התפלה ואחר כך יפטר. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת קודם תפלה ושעה אחת לאחר תפלה ומאריכין בתפלה שעה"⁹¹.

עיון תפילה מתוך אריכות תפילה

אריכות בתפילה, יכולה להיעשות בצורה לא נכונה, ולגרום לנוזק. רבי יוחנן, בעל המאמר המפורסם: "לואי שיתפלל אדם כל היום כולו", הזהיר שאריכות זו לא תהא כרוכה בעיון תפילה: "כל המאריך בתפלתו ומעיין בה – סוף בא לידי כאב לב, שנאמר: 'תוחלת ממשכה מחלה לבי'⁹². מאי תקנתיה? יעסוק בתורה, שנאמר: 'ועץ חיים תאווה באה', ואין עץ חיים אלא תורה, שנאמר: 'עץ חיים היא למחזיקים בה'".

הגמרא מבהירה שאין בכך סתירה לעמדתו של רבי יוחנן שראוי להאריך בתפילה: "לא קשיא, הא – דמאריך ומעיין בה, הא – דמאריך ולא מעיין בה"⁹⁵.

87 ברכות ו ע"ב.

88 רש"י שם ד"ה אל יפסיע.

89 טור או"ח סי' צ"ג.

90 שו"ע או"ח סי' צ"ג סעיף א'.

91 רמב"ם ה' תפילה פ"ד הט"ז.

92 משלי יג, יב.

93 שם.

94 משלי ג, יח.

95 ברכות לב ע"ב.

מהו אותו עיון? לדעת רש"י, המאריך בתפילה "ומעיין בה, מצפה שתעשה בקשתו על ידי הארכתו – לפי שהתפלל בכונה – סוף שאינה נעשית, ונמצאת תוחלת ממושכת חנם, והיא כאב לב כשאדם מצפה ואין תאוותו באה".⁹⁶ כלומר, עיון התפילה, הציפיה הדרוכה למימוש הבקשה, גורמים לאדם נזק נפשי.

עיון תפילה גורם גם לקיטרוג בשמים, כמאמרו של רבי יצחק: "שלשה דברים מזכירים עונותיו של אדם, ואלו הן: קיר נטוי, ועיון תפלה, ומוסר דין על חבירו לשמים".⁹⁷ וביאר רבי יעקב ב"ר מאיר מרמרוג הוא רבינו תם (ד' תתי"ס-תתקל"ה): "שלשה דברים מזכירים עונותיו של אדם: 'עיון תפלה' – שעל ידי כך מפשפשין במעשיו לומר: **בוטח הוא בזכותיו**, ונראה מה הם... השתא הוּו כל הני שלשה דברים מענין אחד: קיר נטוי – שבוטח בזכותו ועובר; מוסר דין על חבירו – שבוטח בזכותו שיענש חבירו על ידו".⁹⁸

מגרעות אלה של עיון תפילה, עוררו את תמיהתם של בעלי התוספות, שכן יש מאמרי חז"ל מהם משמע ש'עיון תפילה' הוא המאמץ לכּוּיִן כהוגן בתפילה:

הכא משמע ד'עיון תפלה' לאו מעליותא הוא... ולא כן משמע בפרק 'מפנין',⁹⁹ דקאמר: "אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה", וקא חשיב 'עיון תפלה'! אלמא מעליותא הוא. וכן משמע ביגט פשוט,¹⁰⁰ דקאמר: "משלשה דברים אין אדם ניצול בכל יום", וקאמר: 'עיון תפלה', פירוש שאין אדם מעיין בה, אם כן משמע שהוא טוב? ויש לומר, דתרי 'עיון תפלה': יש 'עיון תפלה' דהכא, **המצפה שתבא בקשתו**, ו'עיון תפלה' דהתם, **שמכוין את לבו לתפלה**.¹⁰¹

לדברי המאירי המצפה שתבוא בקשתו, מהרהר אחר מידותיו של הקב"ה ועשוי באכזבתו להתרשל בתפילה, וזו הסיבה שעליו להתפלל בלא לצפות למענה בטוח: "כל המאריך בתפלתו אינה חוזרת ריקם. ואם אדם רואה שהתפלל ולא נענה, יחזור ויתפלל. ויזהר שלא יעיין בתפלתו, כלומר, שלא יתלה תפלתו בכך, שאם יעיין ויראה אם נענה בתפלתו – מוטב, ואם לאו – שיתרשל מן התפלה או

⁹⁶ רש"י ברכות לב ע"ב ד"ה מעיין בה; ברכות נה ע"א ד"ה מעיין בה.

⁹⁷ ברכות נה ע"א.

⁹⁸ תוסי' ראש השנה טז ע"ב ד"ה ועיון תפלה.

⁹⁹ שבת קכז ע"א.

¹⁰⁰ בבא בתרא קסד ע"ב.

¹⁰¹ תוסי' ברכות לב ע"ב ד"ה כל המאריך.

שיהרהר במדת הבורא כלומר כבר התפללתי יפה יפה, עכשיו נראה אם תתקבל תפילתי אם לאו".¹⁰² על כך נאמר בספר הזוהר:

רבי חייא פתח ואמר: "תוחלת ממושכה מחלה לב, ועץ חיים תאווה באה",¹⁰³ זהו ששנינו, שאין לו לאדם להסתכל בבקשתו אל הקב"ה אם תתקבל או לא תתקבל. מהו הטעם? בגלל שאם הוא מסתכל בו, כמה בעלי דינים באים להסתכל בו במעשיו. והסוד הוא, כי ההסתכלות היא שהוא מסתכל בבקשתו, גורמת לו למחלת לב. מהי מחלת לב? זהו מי שעומד תמיד על האדם לקטרג למעלה ולמטה. "ועץ חיים תאווה באה", שנינו, מי שרוצה שהקב"ה יקבל את תפלתו – יעסוק בתורה, שהיא "עץ חיים", ואז "תאווה באה", מהי תאווה? זוהי הדרגה שכל תפלות העולם בידו, ומכניסים לפני המלך העליון.¹⁰⁴

המאריך בתפילתו עשוי להתפתות 'לעיין' בתפילתו, וכפי שראינו בדברי רבותינו אדם כזה מצפה שתעשה בקשתו על ידי הארכתו, והוא בוטח בזכותו זו. לדברי רבותינו נגרמים לו נזקים אחדים:

- א. בשמים מפשפשים במעשיו כאשר הוא מפתח ביטחון שתפילתו תיענה.
- ב. הוא סובל נפשית מאי מילוי ציפיותו.
- ג. כראקציה לאי מילוי ציפיותו הוא עשוי להתרשל בתפילה.
- ד. הוא אף עשוי להרהר אחר מידותיו של הקב"ה.

¹⁰² ר"מ המאירי, בית הבחירה, עמ"ס ברכות לב ע"ב.

¹⁰³ משלי יג, יב.

¹⁰⁴ ספר הזוהר, פרשת מקץ, דפוס זיטאמיר, דף רב ע"ב, מתורגם ללשון הקודש. וזה לשון המקור בארמית: "רבי חייא פתח ואמר [משלי יג, יב]: 'תוחלת ממושכה מחלה לב, ועץ חיים תאווה באה'. דא הוא דתנן, דלית ליה לבר נש לאסתכלא בבעותיה לגבי קודשא בריך הוא, אי אתי אי לא אתי. מאי טעמא? בגין דאי איהו אסתכל ביה, כמה מאריהון דדינא אתו לאסתכלא ביה בעובדוי. ורזא איהו, דהא ההוא אסתכלותא דאיהו מסתכל בההוא בעותא, גרים ליה למחלת לב. מאי מחלה לב? דא איהו מאן דקאים תדיר עליה דבר נש לאסטאה לעילא ותתא. 'ועץ חיים תאווה באה', תנינן, מאן דבעי דקודשא בריך הוא יקבל צלותיה – ישתדל באורייתא, דאיהי 'עץ חיים', וכדין 'תאווה באה'. מאן תאווה? דא הוא דרגא דכל צלותין דעלמא בידיה, ועאיל לון קמי מלכא עלאה".

על האדם המאריך בתפילתו לכוין את לבו לתפלה בלי ציפיות יתירות של מעמד מיוחס, ולקבל באהבה את כל מה שנגזר עליו.

תפילה בנשימה אחת

מי שמקצר בתפילתו אינו מתפתה לחשוב את עצמו לראוי שתפילתו תיענה. מתוך רצון להתרחק מחשש זה ניתן היה להגיע למסקנה שראוי להתפלל במהירות. יש שאכן הביאו ראיה ליתרון התפילה המהירה,¹⁰⁵ מדברי ההדרכה של רבי אשר ב"ר שאול מלוניל בעל 'ספר המנהגות' (-ד' תתק"ן-): "יתפלל בזריזות, שיאמר כל מה שיוכל לומר **בנשימה אחת**, ובזה לא יסיח דעתו".¹⁰⁶ ברם, התבוננות בדבריו של ר"א מגלה שהם נאמרו דווקא על התפילות הארוכות של ראש השנה ויום כיפור, ונועדו לסייע להדריך את המתפלל לשמור על ריכוז המחשבה בתפילות ארוכות אלה, וצירף לכך הצעות נוספות:

לא יזוז אבר מאיבריו, ויסתום את עיניו ויכוף את ראשו. ויתפלל בזריזות, שיאמר כל מה שיוכל לומר בנשימה אחת, ובזה לא יסיח דעתו. או, אם יחשוב באצבעותיו כל ברכה וברכה. או, כפי שיראה בעצמו שהיה טוב לו לכוין.¹⁰⁷

ניתוח הדברים לעומק, מעלה ספקות באשר לפרשנות זו. ראשית, שיטת התפילה בנשימה אחת היא רק אופציה אחת, למי שפעולה כזו מתאימה לו. ר"א מלוניל הציע גם אפשרות אחרת, לחשוב באצבעות את כל הברכות, פעולה שמאריכה את התפילה, או שינקוט המתפלל בכל שיטה אינדיבידואלית אחרת, לפי תחושתו האישית. ודאי שאין פה המלצה גורפת לכלל ישראל להתפלל בנשימה אחת. ההנחיה להתפלל **בזריזות**, אינה בהכרח המלצה להתפלל **במהירות**, בחפזון או בהילות,¹⁰⁸ אלא דרישה להתאמצות, חריצות וריכוז המחשבה, כלשון רבי אשר

¹⁰⁵ ר"י לעווי, מנהג ישראל תורה, ח"א, ירושלים תשנ"ד, עמ' ר. השוה ר"מ הריס, בית מרדכי, ירושלים תש"כ, עמ' כא, שהביא את הדברים ללא הסקת מסקנות.

¹⁰⁶ ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 32.

¹⁰⁷ ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 32.

¹⁰⁸ לשון ארחות צדיקים, שער הזריזות: "אף על פי שהזריזות טובה מאד, יזהר שלא ימהר בעבודתו יותר מדי, כי הרוכב במהירות הוא קרוב מאד להכשל. וכן מי שהוא רץ במהירות

ב"ר יחיאל הרא"ש (ה' יי-פ"ח) לגבי תפילת נדבה: "צריך שיהא מכיר את עצמו זריז וזהיר ואמוד בדעתו, שיוכל לכוין בתפלתו, מראש ועד סוף, בלא היסח דעת",¹⁰⁹ וכמו שמבואר בספר המוסר: "זה צריך זריזות גדולה לכוין לבו בתפילה".¹¹⁰

הזריזות בתפילה נדרשת מכל מתפלל, כפי שכתבו הגאונים: "מי שאינו זריז בתפלה ובמצות ובדרך ארץ – פסול לעדות".¹¹¹ ורבי יצחק אלפסי הרי"ף (ד' תשע"ג-תתס"ג) ציין כי "עמי הארץ... אינן זריזין בתפלה ובמצות".¹¹² הזריזות והחריצות בתפילה נדרשות בימים נוראים, עליהם נסובים דבריו של ר"א מלוניל על תפילה בנשימה אחת. ביותר צריך להשתמש במידת הזריזות לצורך ריכוז המחשבה בתפילת נעילה, כפי שהעיר רבי ישראל מאיר הכהן בעל 'חפץ חיים' (תקצ"ח-תרצ"ג): "יזדרז מאד בתפלה זו, כי תכלית כל העשרת ימי תשובה הוא יום הכפורים ותכלית יום הכפורים הוא תפלת נעילה, שהכל הולך אחר החיתום, ואם לא עכשיו אימתי, ולכן אף אם חלש הוא מחמת התענית, מכל מקום יאזור כגבור חלציו להתפלל במחשבה זכה וברורה".¹¹³ קריאת קטע שלם בנשימה אחת, מדין הגמרא, קיימת רק בשמות עשרת בני המן במגילת אסתר.¹¹⁴ יש כמה מילים בתפילה שהפוסקים הורו לאמרם בנשימה

הוא נופל... והזריזות שיהא ניעור לבו ויקיץ מחשבותיו ויקלו אבריו למלאכתו, אך לא ימהר בשום ענין".

¹⁰⁹ שו"ת הרא"ש, כלל ד' סי' י"ג. וכן הובא להלכה בשו"ע או"ח סי' רל"ד סעיף א'.

¹¹⁰ אורחות צדיקים, שער השתיקה.

¹¹¹ ספר העיטור, אות קוף, קבלת העדות, ווילנא תרל"ד, ח"א, עמ' 116; ספר מרדכי, הגהות סנהדרין, רמז תשכ"א.

¹¹² שו"ת הרי"ף, סי' ק"י.

¹¹³ משנ"ב סי' תרכ"ג ס"ק ג'.

¹¹⁴ מגילה טז ע"ב: "אמר רב אדא דמין יפו: עשרת בני המן ויעשרתי, צריך למימרינהו בנשימה אחת. מאי טעמא? כולהו בהדי הדדי נפקו נשמתיהו". היות וכולם הוציאו נשמתם יחדיו, לכן הם נזכרים בנשימה אחת. כך התקבל לדורות ש"צריך הקורא לקרות עשרת בני המן ועשרת בנשימה אחת, כדי להודיע לכל העם שכולם נתלו ונהרגו כאחד", כלשון הרמב"ם ה' מגילה וחנוכה פ"ב ה"ב. זוהי הלכה יחודית לעשרת בני המן, כפי שהדגיש רש"י, שו"ת רש"י, סי' רנ"ו: "נשימה אחת אין צריך לאומרה אלא לעשרת בני המן". כתוב בספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' תכח: "אמר מהרי"ל סג"ל, דב'רוקח' אמר טעמא ד'חמש מאות איש' צריכין להיות בנשימה אחת עם שמות הרשעים, משום דעשרת בני המן היו שרי חמשים על אותן חמש מאות איש. אמר מהרי"ל סג"ל מעשה במגנצא פעם אחת שהפסיק הקורא שלא הספיק לומר שמות הרשעים בנשימה אחת, והצריכוהו חכמי העיר לחזור לראש

אחת, במטרה למנוע הפסק בלתי מתאים בין מילה לרעותה.¹¹⁵ לעומת זאת, ר"א מלוניל הציע כי בכל התפילה כולה "יאמר כל מה שיוכל לומר – בנשימה אחת". האם אכן כוונתו לעצירת נשימה כדי להיחפז בתפילה?

עצירת הנשימה בתפילה, היא שיטה שהמליצו עליה כמה מחכמי הדורות האחרונים. רבי אליעזר נחמן פואה ממודינה בעל 'גרן ארנן' (ת"א) היה מן הראשונים שהציע אותה: "צריך לכוין בתפלה... והתקון לכל אדם, שיאמר כל ברכה בנשימה אחת, ולא ינשים בתוכה".¹¹⁶ גם רבי יוסף קובו מסאלוניקי בעל 'גבעות עולם' (תפ"ז) יעץ כן: "הרוצה לינצל ממחשבות יאמר כל ברכה בנשימה אחת".¹¹⁷ רבי אליעזר פאפו בעל 'פלא יועץ' (תקמ"ה-תקפ"ד), ציין כי כן "כתבו המקובלים לענין תפילת שמונה עשרה, שיאמר אותה בלי נענוע כלל, ויאמר אותה כל אשר יכול בנשימה אחת".¹¹⁸

מי הם המקובלים הללו? ראש להם הוא רבי אליהו די-וידאש בעל 'ראשית חכמה' (ש"י-שמ"ז) בדבריו הבאים: "ושמעתי, כדי להרחיק המחשבות הזרות, שיאמר כל ברכה וברכה בנשימה אחת, מעמקי הלב".¹¹⁹ ואכן, עצה זו הובאה בשם ה'ראשית חכמה' בספריהם של רבי מאיר הכהן פופרס בעל 'אור הישר'

המגילה, וזה היה טורח ציבור בחנם, דהיה די לו לחזור לחמש מאות איש". הובא במשנה ברורה סי' תר"צ ס"ק נ"ד.

¹¹⁵ כגון בתחילת פיוט 'וכל מאמינים' צריך לומר "תיבות 'האוחז' בנשימת 'המשפט', נשימה אחת לשתי התיבות" (ספר מהרי"ל, עמ' רצה. השוה שם, עמ' שמח), או "בנוסח 'אבינו מלכנו קרע רוע גזר דיננו... שיש לומר 'רוע גזר' בנשימה אחת" (ט"ז או"ח סי' תרכ"ב ס"ק ו'). הובא במשנה ברורה שם ס"ק י' ובמשנ"ב סי' תקפ"ד ס"ק ג'). לפי דעה אחת "צריך לומר מן 'אמן, יהא שמייה רבה' עד 'ויתברך' ועד בכלל – הכל בנשימה אחת, כדי שלא להפסיק בדברים שהם יחודו של מקום" (כת"י של מקובל קדמון, מובא בשל"ה, מסכת תמיד, פרק נר מצוה, דפי יוזעפאף תרל"ח, ח"ג, עמ' 37. וראה רצ"ה קוידנובר, קב הישר, פרק נ'). עוד הורו על פי הזוהר כי "בענין 'ישתבח'... אינון 'שיר ושבחה הלל וזמרה עוז וממשלה נצח גדולה וגבורה תהילה ותפארת קדושה, ולבתר לחברה בהזיה ולימא ומלכות... מן הראוי לאומרם בנשימה אחת" (של"ה, שם. ועי' מג"א בה"ט ומשנ"ב ריש סי' נ"ג). כמו כן "יאני ה' אלקיכם' אומרים כשמצרפים 'אמת' ל'אלקיכם' בנשימה אחת" (סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' טו), אך לא במהירות, מפני "שיש להפריד בין 'יאני ה' אלקיכם' ובין 'אמת', כדי שיאמר הברת אלף היטיב, שאם לא יאמר הברת אלף של 'אמת' היטיב, נמצא מחרים את העולם" (ר' אברהם בר' עזריאל, ערוגת הבשם, ח"ב, ירושלים תש"ז, עמ' 28).

¹¹⁶ רא"ן פואה, גורן ארנן (כת"ל), פ' ואתחנן. מובא ע"י הרב חיד"א בשו"ת יוסף אומץ, סי' ע'.

¹¹⁷ יוסף אומץ, שם.

¹¹⁸ ר"א פאפו, בית תפלה, בלגראד תר"ך, דף ה.

¹¹⁹ תוצאות חיים, ווארשא תר"ץ, עמ' 15.

(-תכ"ב),¹²⁰ רבי שבתי מראשקוב (תט"ו-תק"ה),¹²¹ רבי שלום מזרחי דידיע שרעבי הרש"ש (-תקמ"ב)¹²² ורבי דוב בער קאראסיק מקראלביץ' בעל 'פתחי עולם ומטעמי השלחן' (תרי"ס).¹²³

אולם שיטת המקובלים הזו לא בהכרח מקצרת את התפילה ולא ממהרת את סיומה. הנה בעל השיטה המרכזי, ה'ראשית חכמה', בעצמו הבהיר שמהירות בדיבור נידונה כבהילות, שאינה ראויה בצרכי העולם ולא ראויה בתפילה ודברי תורה:

אל מה שנוגע לדברי העולם, אמר [קהלת]:¹²⁴ "אל תבהל על פיך", וירצה, כי אף על פי שיש לך רשות לדבר, והיינו 'פיך', שהיא ברשותך, **לא יהיה בבהלה ובמהירות, אלא בנחת רוח**. ואפילו בדברי קדושה, שאתה עומד לפני האלקים, "אל תמהר להוציא דבר לפני האלקים".¹²⁵ וכן פירשו בגמרא שאין להתפלל מיד אלא שיתיישב קודם בדעתו וידע לפני מי הוא עומד, כמו שאמרו:¹²⁶ "אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש", וכוליה.... ואפילו בעסק התורה צריך שישב במורא ויכוון מה שמוציא מפיו... כשאתה עומד לפני השכינה, **שהוא כשהוא עוסק בתורה ובתפלה אל ימהר**.¹²⁷

צריך לזוהר כאשר יעסוק בתורה או עומד בתפלה שיוציא מלות התורה והתפלה כתיקונן **ואל יאמר במרוצה והבלעה**. ואמרו בזוהר,¹²⁸ כי כמו שהגוף נהנה מהלחם אחר שנטחן החטה והוברר הסלת מהסובין ומכל הקליפות, כן צריך לטחון דברי תורה בשניו עד שתהנה הנשמה מהם.¹²⁹

בהכרח שדברי ה'ראשית חכמה' וסיעתו על נשימה אחת בתפילה לא באו לזרו את קצב התפילה ולהחיש אותה. אדרבה, לדידו של ה'ראשית חכמה' אסור להתפלל

¹²⁰ אור צדיקים ודרך סעודה, סי' ה' סעיף ט"ו.

¹²¹ סדר תפלה מכל השנה עם כוונת האר"י זללה"ה, לעמבערג תרכ"ו, דף טז ע"א.

¹²² הנהגות מרבי שלום שרעבי, סעיף י"ז; סדור הרב היר"א 'נהר שלום', ח"א, ריש דף ריד.

¹²³ פתחי עולם ומטעמי השלחן, סי' צ"ח ס"ק ב'.

¹²⁴ קהלת ה, א.

¹²⁵ שם.

¹²⁶ ברכות ל, ב.

¹²⁷ ראשית חכמה, שער הקדושה, פרק י'.

¹²⁸ פ' פנחס, דף רכו ע"א.

¹²⁹ ראשית חכמה, שער הקדושה, פרק י"ד.

במהירות וחובה להתפלל ב'נחת רוח', הגדרה שאינה עולה יפה עם מחנק של נשימה אחת.

אף הרש"ש שנמנה על המחברים שהביאו את עצת הברכה ב'נשימה אחת', הזהיר: "לא יאמר הברכות במהירות ובהעלטה, שעל זה נאמר בתיקונים,¹³⁰ בערב רב: 'הבשר עודנו בין שיניהם טרם יכרת, ואף ה' חרה בעם'.¹³¹ וידקדק בכל תיבה לאומרה כתקנה".¹³²

רבי יאיר חיים בכרך בעל 'חות יאיר' (שצ"ח-תס"ב), העיד על עצמו כי התפלל ב'נשימה אחת' כדי לשפר את כוונתו בתפילה, ותיאר את טיבה: "אני הרגלתי עצמי להתפלל כל ברכה **בנשימה אחת**, לבר מאבות וגבורות והודאה, וחוף מבאס יש הזכרות דבר מה. וטרם החילי כל ברכה הייתי מכווין תמצית המבוקש מאותה ברכה, ואף כי הועיל קצת, כל זה אינה שוה לי בעו"ה".¹³³ כלומר, הנשימה האחת מיועדת לקטע תפילה מוגבל, וכדי לאומרו מתוך כונה גמורה, צריך להתבונן בו לפני אמירתו. במקום **להתמהמה בין המילים** כדי להתבונן בהם, צריך **להתמהמה בין הברכות**. לדברי ה'חות יאיר' שימוש מוטעה בנשימה אחת יכול להביא בתפילה לידי צירוף מילים משובש.¹³⁴

תנועת החסידות, שהנהיגה את התפילה המהירה, הוציאה מקרבה אישים שהביאו את הנשימה האחת לשיאים מופלאים, בכך שהתפללו ללא הפסקות כלל בין ברכה לברכה. האדמו"ר מסוכאטשוב רבי אברהם בורנשטיין בעל 'אבני נזר'

¹³⁰ תיקוני זוהר, נספח, דף קמ עמוד ב: "בודאי אינון שלוחיא דצבורא צריכין כד קראן ספר תורה דיחתכון מלין, ולא יימרון להון בהלעטה, כגוונא דערב רב דאתמר בהון: 'הבשר עודנו בין שיניהם', והוון אכלין בהלעטה, וכגוונא דעשו דאתמר ביה: 'הלעיטני נא', ולא הוון טחנין ליה, אתמר בהון: ואף י"י חרה בעם".

¹³¹ במדבר יא, לג.

¹³² הנהגות צדיקים, הנהגות מרבי שלום שרעבי, סעיף ז'.

¹³³ מקור חיים (בכרך), סי' צ"ה סעיף ב'.

¹³⁴ מקור חיים (בכרך), סי' ס"א סעיף כ"ד: "בתפלה ובתחינה יזהר לעשות הניגון לפי המובן, מלבד מה שיש להיזהר בהבלעת הדבקות, לא כנהוג בדור הרע הזה לא לבד ביחידים עמי הארצות, גם הש"ץ האינם מהוגנים משמיעים קולם בניגון יחד: 'כרצונו בורא יום ולילה'... וכן מה שאומרים **בנשימה אחת**: 'אשרי יושבי ביתך עוד', אשרי העם יודעי תרועה ה', 'תמיד ימלוך עלינו, 'ה' אלדינו ראו בניך', וכהנה וכהנה... ועל זה וכיוצא בזה נאמר [קהלת ה, ה]: 'למה יקצוף האלדים על קולך', כי אף שאין שומע וטועה ח"ו, מכל מקום ודאי יש קפידה וקפידה, שהרי כל רוח וקול דבור והבל יוצא נרשם ובוקע כמה אוירין כמו שכתבו המקובלים".

(תקצ"ט-תר"ע), "כמעט אמר **כל התפלה בנשימה אחת**, למעלה מכח גדר אנושי".¹³⁵

ואכן תפילה כזו היא למעלה מכח גדר אנושי, לפי דברי רש"י, "שמדת **בשר ודם אינו יכול לדבר כל דבריו בנשימה אחת**, וצריך להפסיק, ומדת הקב"ה אינו כן, לא היה פוסק... כי קולו חזק וקיים לעולם".¹³⁶

נשימה אחת בתפילה נחשבה בעיני כמה מחכמי ישראל, לצורת תפילתם של הנחפזים בתפילתם ובהולים לסיימה. רבי מנחם די-לונזאנו בעל 'שתי ידות' (שפ"ה) הסביר בארוכה מפני מה לדעתו אסור לנקוט בה:

כשיתחנן עבד לאדוניו, לא יהיה קולו בדברו כקול הקורא בספר דברי הימים למלכי מדי ופרס, אבל יהיה קולו כמי שבוכה ומתאנח, ויעשה תנועות בראשו או בידיו ובשאר איבריו, כמצטער ומיצר, עד שאם יעמוד שם מי שאינו מבין בלשונו כלל, מקולו ומתנועת איבריו בלבד, ידע ויכיר שהוא מתחנן לאדוניו ושואל מאתו חסד. וכשיהיה האדם מתחנן באמת לפני בוראו, יהיה קולו בדברו על הדרך הזה, ונמצא קולו ודבריו וכונתו דומים זה לזה, ומקולו יוכר ויראה כונתו ומה שבלבו, וההפך; כשיהיה להפך.

כמו שתראה רבים, שאין הבדל בין קולם בהתפללם, לקולם בקראם בדברי הימים לאמאדיש,¹³⁷ שם רשעים ירקב. ולא עוד, אלא שהקורא בדברי הימים מפסיק בסוף כל ענין, ואלו אין מפסיקין בסופי העניינים, ולא **יפסיקו רק כשלא יוכלו לומר יותר בנשימה אחת**, ואילו היו יכולין לומר כל התפלה בנשימה אחת, היו **אומרים אותה כעשרת בני המן**. ולכן ראוי לכל אדם שישים לבו להפסיק בסוף כל ענין, ויאמר שאלה שאלה לבדה, וריוח ישים בין בקשה לבקשה.¹³⁸

¹³⁵ רצ"י מאמלאק, אביר הרועים, ח"א, פיעטרקוב תרצ"ה, עמ' מג, סי' סו.

¹³⁶ רש"י דברים ה, יט, כפי גירסת כת"י, וכן הובא בשמו ברמב"ן עה"ת שם.

¹³⁷ Amadis de Gaula, רומאן אבירים מפורסם בימי הביניים, שתורגם ללשון הקודש על ידי ר' יעקב די-אלגבא, ונדפס לראשונה בקושטא בשנת ש"א בערך, על ידי אחד מבני שונצינו, המשבח את מקחו בשער הספר: "אמאדיש די גאולה, ספר כולל ספורים גדולים ונפלאים כמו ענייני מלחמות וגבורות מאנשי השם, עסקי אהבה ודברי הימים ממלכים גדולים. ואני צעיר המחוקקים אליעזר בן כבוד רבינו גרשם שונצינ ז"ל השתדלתי בהעתקתו מלעז ללשון הקדש, והעתיקו הנבון הרופא כ"ר יעקב בכ"ר משה די אלגבא ישמרהו צורו וגואלו".

¹³⁸ מהר"ם די-לונזאנו, דרך חיים, מהד' לבוב תרצ"א, עמ' 94.

יחס שלילי ביותר לתפילה בנשימה אחת הביע רבי צבי הירש הלוי הורוויץ בעל 'אספקלריא המאירה' (תמ"ט): "מי שהוא וחוטף הזמירות וכל התפילות, אין ערך בעולם הבא לעון הגדול הזה... והרעה המביאה לדבר הזה הוא, באשר יודעים על פה כל הזמירות, על כן אף על פי שיש לפניהם סדר התפילה, בטוחים ששגורים בניהם, ואומר שורה אחת בנשימה אחת".¹³⁹

את דברי רצ"ה הלוי הורוויץ אלה הביא רבי חיים פלאגי החב"י (תקמ"ח-תרכ"ח), וקרא להתבונן בהם: "שמעו מוסר וחכמו, מה שכתב הרב 'אספקלריא המאירה'!"¹⁴⁰

נערים בעת תפילה מסודרת באמסטרדם

¹³⁹ אספקלריא המאירה, סי' צ"ו, פיורדא תקל"ו, דף סח טור ד.

¹⁴⁰ ר"ח פלאגי, רוח חיים, או"ח סי' צ"ח.